บริเวณวังน้ำ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีระดับความลึกมาก ความแรงของน้ำที่ไหลมาจะทำให้เกิดการหมุนวน หรือที่เราเคยได้ยินบ่อยๆ ว่า วังน้ำวน" ลักษณะดังกล่าวมีส่วนสัมพันธ์กับการจัดการน้ำคือ วังน้ำยังมีนัยยะที่วังน้ำจะมีส่วนช่วยประคับประคองการพังทลายของบริเวณที่กั้นฝายได้แล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงคุณต่อชาวบ้านในการที่เป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ที่สุด โดยเฉพาะปลา เนื่องจากปลาจะเลือกพื้นที่น้ำลึกแห่งนี้สำหรับเป็นที่วางไข่ และผักน้ำชนิดต่างๆ เป็นส่วนหนึ่งของเงื่อนไขในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝายในอดีต โดยนายสำเลา โถปั้นผู้รู้จากฝายบ้านให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า "สภาพการไหลวนของน้ำจะทำให้การไหลของน้ำเกิดการชะลอตัว เมื่อกั้นฝายบริเวณนั้นจะทำให้ฝายไม่พังง่าย" และจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป และนอกจากสภาพทางกายภาพที่บ่งบอกความเป็นวังน้ำแล้ว โดยที่สภาพวังในลำห้วยแต่ละแห่งมีความสมบูรณ์ของสัตว์น้ำแตกต่างกัน การเรียนรู้ของชาวบ้านเกิดจากการใช้ชีวิตร่วมกับธรรมชาติอย่างเข้าใจ ทำให้ทราบว่าบริเวณใดในลำห้วยมีสัตว์น้ำชนิดไหนมาก น้อยเพียงใด จะหากินวิธีการใด

ตัวอย่างของความเปลี่ยนแปลงในการใช้ประโยชน์จากวังน้ำที่เห็นได้ชัดเจนคือ ในบริเวณลำห้วยสังขะยวน กล่าวคือ ลำห้วยมีสภาพวังน้ำประมาณ 15 วังน้ำ มีวังที่ใหญ่ที่สุดประมาณ 2 วังน้ำ ซึ่งเป็นวังที่ชาวบ้านเลือกตั้งหมู่บ้านใกล้กับบริเวณดังกล่าว อันได้แก่ วังเหง้าเต้น และวังสวาบ ซึ่งมีสภาพความเป็นวังชัดเจนในอดีต โดยเฉพาะวังสวาบนั้น น้ำในวังจะใส เย็น ระดับน้ำลึกมาก นายอุดร และเพื่อนๆ เล่าเปรียบเทียบให้ฟังว่า "วังแต่ละวังลึกมาก โดยเฉพาะวังสวาบท่วมหัวช้างหลายต่อ และมีหญ้าสวาบขึ้นอยู่ใต้น้ำเต็มผืนน้ำ" และนายจ่อง และนายเที่ยงเล่าว่า "แต่ก่อนจะมีกวาง เก้ง ฝาน จะมุดน้ำ(ดำน้ำ)ลงไปกินผักหรือหญ้าสวาบจำนวนมาก ผักนี้คนก็กินได้ โดยการนำยอดผักสดๆ มาจิ้มกับน้ำพริก มีรสชาดมัน อร่อยอย่าบอกใครเลย" แต่ปัจจุบันผักชนิดนี้ไม่ได้สัมผัสลิ้มลองอีกแล้ว และนายอุดร เถื่อนขุนขำ ซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายนาเหนือ และมีประสบการณ์ในการหาปลาในลำห้วย กล่าวว่า "ในสมัยก่อนบริเวณวังน้ำจะมีปลาอุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมาก ต่างกับเดี๋ยวนี้" โดยที่ความเปลี่ยนแปลงของสภาพวังที่เห็นได้ชัดเจนในปัจจุบันคือ สภาพวังในลำห้วยหายไปเกือบหมด เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ส่งสัญญาณบอกกล่าวผู้คน ปรากฏการณ์หนึ่งก็คือ วังน้ำในหลายๆ พื้นที่หายไป ซึ่งสภาพความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ส่งผลทำให้ระบบธรรมชาติที่เกื้อกูลหนุนกันหรือเป็นบ่อเกิดของกันและกันก็หายไปด้วย นั่นก็หมายความว่า วังน้ำหายไปพร้อมๆ กับระบบน้ำซึม น้ำซับและความสมบูรณ์ของพืชและสัตว์น้ำที่เคยมี ความสามารถในการช่วยชะลอการพังทลายของสันฝายในช่วงฤดูน้ำหลาก รวมทั้งยังมีส่วนช่วยทำให้การเก็บน้ำต้นทุนสามารถทำได้ในปริมาณมาก นายเที่ยง ขัวญแจ่ม ซึ่งเป็นผู้รู้ที่ใช้น้ำจากฝายห้วยหม้อแตก ให้ความสำคัญกับความเป็นวังน้ำ

มาก โดยกล่าวว่า "ถ้าสมัยปัจจุบันนี้มีสภาพวังน้ำเป็นจุดๆ เหมือนแต่ก่อน ชาวบ้านไม่อดน้ำกันหรอก เพราะจะเก็บน้ำไว้ใช้เป็นอ่าวๆ เดี๋ยวนี้เกือบไม่เหลือแล้ว"

นอกจากนี้สภาพการใช้ประโยชน์จากลำห้วยหลายๆ สายโดยรวม ชาวบ้านจึงไม่เพียงแค่หาผลผลิตจากน้ำเท่านั้น แต่ ณ ที่แห่งนี้ยังได้สร้างให้เกิดภาคปฏิบัติการที่สำคัญในการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ นั่นก็คือ "ปฏิบัติการการก่อสร้างฝายของชาวบ้าน" ในการเรียนรู้ของชาวบ้านยังมีการถ่ายทอดความรู้จากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งวิธีการถ่ายทอดระหว่างรุ่นดังกล่าวผ่านประสบการณ์การดำเนินชีวิตประจำวันปกติ และความรู้ดังกล่าวยังสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิธีการเข้าถึง การใช้ประโยชน์ การควบคุมดูแล และการอนุรักษ์ไปพร้อมๆ กัน ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวปรากฏให้เห็นจากอดีตจนถึงปัจจุบัน แม้ความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรด้านต่างๆ ที่ส่งผลกระทบถึงแหล่งน้ำได้มีสภาพที่เปลี่ยนแปลงไป แต่สิ่งที่ยังอยู่คู่กับชาวบ้านคือแนวทางในการใช้ประโยชน์ที่คำนึงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับน้ำ และผลผลิตของน้ำเป็นสำคัญ สภาพทางกายภาพของลำห้วยที่เป็นส่วนสำคัญ รวมทั้งความหลากหลายทางด้านกายภาพที่ชาวบ้านได้เรียนรู้จากการใช้ชีวิตร่วมกับธรรมชาติแหล่งน้ำบริเวณดังกล่าว เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ทราบถึงศักยภาพที่สำคัญ และเป็นเงื่อนไขหนึ่งในการพิจารณา หรือการเลือกพื้นที่ในการก่อสร้างฝาย

จากการสังเกตพื้นที่จริงพบว่าในปัจจุบันนี้วังสวาบมีสภาพตื้นเขินมาก โดยเฉพาะวังสวาบมีสภาพเป็นเสมือนหนองตื้นๆ หญ้าสวาบไม่มีแม้แต่ต้นเดียว ในช่วงฤดูน้ำหลากระดับน้ำมากที่สุดก็ไม่ท่วมศีรษะ นายก้าว นายสำเลา และเพื่อนๆ เป็นสมาชิกกลุ่มฝายบ้านกล่าวว่า สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงสภาพดังกล่าวนั้นเกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตของชาวบ้านในปัจจุบัน ซึ่งเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้เกิดการการทำลายความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ โดยกล่าวว่า "พื้นที่บ้านนี้ความลาดชันมีมาก ปกตินำ้มาก็มาเร็ว ไปเร็วอยู่แล้ว พอมีการกั้นฝายน้ำก็มีเก็บไว้ใช้ได้ ปัจจุบันตั้งแต่คนหันมาทำไร่อ้อยกันก็เริ่มการไถดินกันหลายขึ้น ถึงช่วงฤดูน้ำหลากหน้าดินก็จะพังง่าย พังแล้วก็จะไหลไปตามห้วย ถ้าทุกเรือนยังไถกันอย่างนี้ "วังน้ำ" คงไม่กลับมาเหมือนเดิมหรอก มีแต่จะหมดไปพร้อมกับปู ปลาที่มีอยู่นั่นแหล่ะ"

(2) แก่ง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "แก้งน้ำ"เป็นสันดอนหรือเนินดินที่มีลักษณะเป็นหาดทรายนูนโผล่พ้นน้ำ ในบริเวณหาดทรายดังกล่าวในช่วงหน้าแล้งชาวบ้านใช้ประโยชน์โดยการไปโกยน้ำบ่อหรือขุดบ่อน้ำกินได้ทั่วทุกบริเวณ ซึ่งทุกๆ ลำห้วยของบ้านนี้มีลักษณะที่มีแก้งน้ำคล้ายๆ กันสภาพวังน้ำและการไหลของน้ำก็ยังเป็นส่วนหนึ่งของการทำให้เกิดเป็นลักษณะ"แก้งน้ำ" กล่าวคือ ลำห้วยทุกสายจะมีบางช่วงก็จะมีลักษณะเป็น "แก้งน้ำ" นายอัมพร เถื่อนขุนขำ สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายผาข้าวหลาม อธิบายถึงลักษณะแก้งน้ำว่า "บริเวณที่เป็นแก้งน้ำนั้นมันก็คือส่วนหนึ่งของลำห้วยนั่นแหล่ะ แต่ลักษณะห้วยมัน ฮอม มันจ้อ พูดง่ายๆ ว่า

ห้วยมันจะเล็กและแคบที่สุด ภาษาบ้านผมจะเรียก แก้งน้ำ ถ้าสังเกตดูรวมๆ แล้วโดยส่วนใหญ่ถ้าสภาพลำห้วยตรงไหนเป็นวัง ก็จะมีสภาพเป็นแก้งน้ำในบริเวณถัดไปด้วย บริเวณแถวนั้นน้ำจะไหลเร็ว เชี่ยว เพราะน้ำจากอ่าวใหญ่หรือวังน้ำจะไหลมาตำแล้ววนคืน หากเป็นฤดูฝน จำนวนน้ำมีมาก น้ำก็จะไหลแรง บางครั้งไหลซวดผ่าไร่ เกิดร่องน้ำในพื้นที่ทำไร่ คนก็ลงไปไม่ได้ แต่ถ้าเป็นหน้าแล้งน้ำจะไหลรินๆ และที่ตรงที่มันฮอม มันจ้อนี่หล่ะเขาเลือกทำฝายกัน"

นอกจากนั้น นายสำเลา โถปั้น ซึ่งเป็นผู้รู้จากฝายบ้านยังพยายามเปรียบเทียบเพิ่มเติมว่า "แก้งน้ำก็ซำเบิ่งนาเรานี่หล่ะ เป็นทางน้ำแคบๆ ตื้น มีหาดทรายนูนขึ้นมามีน้ำไหลเลี้ยงตลอด" และยังเปรียบเทียบให้ชัดเจนยิ่งขึ้นโดยนายอัมพร เถื่อนขุนขำ กล่าวเสริมว่า "พูดง่ายๆ แก้งน้ำก็เหมือนช่องคลอดของคนนั่นแหล่ะ เข้าใจบ่" พร้อมกับเสียงฮาตรึมในวงสนทนา ส่วนนายจ่อง โตภูเขียว ซึ่งเป็นผู้รู้จากฝายบ้าน ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวว่า "น้ำมันซัดขี้ดิน ขี้ทรายไปหม่องใดหม่องหนึ่งก็จะโนนสูง จะอยู่ใต้วังเป็นส่วนหลาย มันก็จะกลายเป็นกุดเป็นแก่งนี่หล่ะ" ความเป็นแก้งน้ำจึงสะท้อนถึงการมีน้ำสะอาด "น้ำบ่อ" อย่างพอกินในสมัยอดีตกาล และทำให้ชาวบ้านพิจารณาเป็นเงื่อนไขปัจจัยในการเลือกสร้างฝาย และสิ่งที่พบอีกอย่างคือ น้ำที่ไหมาแรง และเร็ว ความเป็นแก้งน้ำ ก็สามารถช่วยชะลอความเร็วและความแรงของน้ำ ได้อีกด้วย อีกทั้งสภาพดินที่ก่อตัวโดยธรรมชาติ จะมีความยึดแน่นกว่าสภาพดินที่เราขุดมากั้นใหม่ ดังนั้นการเลือกสร้างฝายตามสภาพดังกล่าวจึงช่วยเสริมสร้างประสิทธิภาพในการใช้งานของฝายได้

2) ซำ จากคำบอกเล่าของนายเที่ยง ขัญแจ่ม ให้ความหมายว่า ซำ ก็คือ น้ำซึมน้ำซับ น้ำจะไหลมาเป็นคลองเล็กๆ น้อยๆ เป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญที่ทำให้น้ำในลำห้วยบ่หมด" ซำจึงเป็นบริเวณสายน้ำที่มีน้ำซึมน้ำซับไหลออกตลอดเวลา ระดับน้ำจะไม่ลึกมาก ในหมู่บ้านแห่งนี้ซำก็จะมีสถานภาพและมีคุณค่าความหมายต่อชาวบ้านในแง่ที่ว่า เป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญที่ช่วยเพิ่มปริมาณน้ำของลำห้วยต่างๆ ที่มาหล่อเลี้ยงหมู่บ้าน ส่งผลให้ความหลากหลายทั้งระบบนิเวศของลำน้ำแตกต่างๆ กัน ซึ่งก็ก่อให้เกิดการไปใช้ประโยชน์จากที่แตกต่างกันไปบางส่วน ในอดีตทำให้น้ำในลำห้วยสายต่างๆ มีน้ำมาหล่อเลี้ยงไม่ขาดสาย แต่ในปัจจุบัน เนื่องจากสภาพลำห้วยที่เปลี่ยนแปลงไป แม้จะมีน้ำซำอยู่ ก็ไม่สามารถที่จะทำให้ลำห้วยมีน้ำตลอดสายได้

ดังนั้น "ซำ" จึงสะท้อนคุณค่าที่มีต่อชาวบ้านในด้านของการมีน้ำใช้อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญที่ทำให้รูปแบบที่ชาวบ้านคิดเพื่อนำน้ำมาใช้จึงสามารถดำรงอยู่ได้ ส่วนหนึ่งก็มาจากแหล่งต้นน้ำที่ยังคงช่วยหล่อเลี้ยงให้ปริมาณน้ำในฝายยังคงมีอยู่ ในอดีตชาวบ้านทั้งใช้และดูแลได้พร้อมๆ กัน แต่ในปัจจุบัน ซำ กลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของทรัพยากรที่รัฐไม่ให้ชาวบ้านไปยุ่งเกี่ยวเนื่องจากปัจจุบันอยู่ในเขตป่าสงวน จึงเห็นว่าธรรมชาติ

บางส่วนจึงถูกระบบรัฐตัดขาดทำลายไปซึ่งสะท้อนให้เห็นวิธีการจัดการทรัพยากรอย่างแยกส่วนตามวิธีการของรัฐที่ต่างจากชาวบ้านอย่างชัดเจน ในปัจจุบันบริเวณที่เป็นต้นน้ำ ก็เอื้อประโยชน์ให้ชาวบ้านตามปกติ แต่ในการดูแลก็ถูกแบ่งส่วนเป็นของรัฐไป แนวทางการจัดการทรัพยากรดังกล่าวจึงต้องชี้ให้เห็นว่าเกิดผลดีหรือผลเสีย

3) หนอง เป็นแอ่งน้ำไม่ลึกมาก มีบริเวณแคบกว่าบึงน้ำ จะตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ที่ราบลุ่มเป็นสำคัญ ระดับน้ำหรือปริมาณน้ำขึ้นอยู่กับฤดูกาล ไม่มีสภาพน้ำซึมน้ำซับ มีความหลากหลายทางธรรมชาติประกอบด้วยผลผลิตต่างๆ จากหนองที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการหาอยู่หากิน ได้แก่ พืชผัก ปู ปลา หอย กุ้ง เขียด กบ เป็นต้น แต่ในปัจจุบันสภาพหนองของชุมชนนี้ไม่มีเหลืออีกต่อไป จะเหลือก็แต่ชื่อพื้นที่ที่ชาวบ้านยังเรียกขานมาจนทุกวันนี้ ซึ่งจะสามารถทำนาดำได้ ทางทิศเหนือหมู่บ้านได้แก่ หนองหอย ซึ่งอยู่ไกลจากหมู่บ้านที่สุดประมาณ 6 กิโลเมตร และทางทิศใต้ของที่ตั้งบ้าน มีสภาพพื้นที่เป็นที่นาหมดแล้ว ชาวบ้านก็เรียกพื้นที่นาแต่ละแห่งตามชื่อหนองต่างๆ ได้แก่ นาหนองไฮ นาหนองฮาด และนาหนองก้านเหลือง ซึ่งเป็นบริเวณที่ราบลุ่มและเป็นพื้นที่เก่าแก่ในยุคอดีตที่ผู้ก่อตั้งบ้านได้มาบุกเบิกหนองใต้บ้านให้เป็นพื้นที่ทำกิน และเป็นจุดเริ่มการทำนาดำแห่งแรกของหมู่บ้านมาจนถึงปัจจุบัน คนรุ่นปัจจุบันจะเข้าใจคำว่าหนองต่างๆ ผ่านคำบอกเล่าถึงที่มาจากผู้เฒ่าผู้แก่เท่านั้น แต่สภาพหนองในอดีตคงไม่มีใครได้เห็นอีกแล้ว นายจ่อง โตภูเขียวซึ่งเป็นผู้รู้ที่เป็นผู้อาวุโสของหมู่บ้าน เคยเป็นหัวหน้าฝ่ายบ้าน และเป็นลูกชายของผู้ที่มาก่อตั้งบ้านกล่าวว่า "หนองใกล้บ้านทุกหนองมีคุณค่าต่อคนในหมู่บ้านนี้หลาย ตั้งแต่แรกที่พ่อแม่มาตั้งบ้าน ก็พึ่งพาหนอง ใช้เป็นที่ทำนา เพราะพื้นที่นี้ทำให้มีข้าวกิน และเป็นแรงบันดาลใจอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านคิดว่า บ้านนี้ถ้ามีน้ำทำนาดำได้ผล" จะเห็นว่านอกจากจะใช้ประโยชน์ทางด้านกายภาพแล้ว สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ หนองบริเวณต่างๆ ยังทำให้นึกถึงภาพอดีตที่ผ่านมา เป็นภาพแห่งความพยายามของคนรุ่นก่อนในการทำมาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งเป็นระบบคุณค่าที่ฝังลึกในจิตใจผู้คนอย่างไม่ลืมเลือน รวมทั้งยังได้มีการเล่าสืบทอดกันมาจนถึงคนรุ่นปัจจุบัน โดยประวัติศาสตร์ของเรื่องราวในด้านความพยายาม ความเหนื่อยยากของคนรุ่นก่อน และในส่วนของสภาพหนองน้ำที่มีอยู่ในอดีต ได้ทำให้เกิดความแตกต่างในการใช้น้ำจากบริเวณที่ดอน ซึ่งในที่ใกล้หนองจะทำนาดำได้ พื้นที่อื่นๆ ก็จะทำข้าวไร่ ในปัจจุบันหนองหอยซึ่งอยู่ทางทิศเหนือสุดของบ้านได้ถูกปรับสภาพเป็นพื้นที่ทำไร่ของชาวบ้าน พื้นที่หนองที่อยู่ใกล้บ้านปัจจุบันก็ยังทำนาดำได้อย่างปกติ วิธีการนำน้ำมาใช้อาจจะต่างจากอดีตตรงที่ นาดำบริเวณหนองปัจจุบันพึ่งพาน้ำที่ผ่านระบบการจัดการในรูปแบบฝายบ้านเป็นสำคัญ ไม่ได้รอน้ำจากน้ำฝนโดยตรงเหมือนอดีต ซึ่งจะเห็นได้ว่าเมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยน การดำรงอยู่ได้ของนาดำบริเวณหนองใต้

บ้านก็มีการคิดรูปแบบวิธีการจัดการน้ำให้สามารถนำมาใช้ในการผลิตได้ ดังนั้นสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปยังสัมพันธ์กับการคิดรูปแบบวิธีการจัดการน้ำมาใช้อีกด้วย

ถึงแม้ว่าหนองน้ำจะไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับการสร้างฝาย แต่ชาวบ้านให้คุณค่าของหนองน้ำ มี 3 นัยยะ ได้แก่ นัยยะแรก แสดงถึงศักยภาพของพื้นที่ในการทำนาและการมีข้าวกินดำ นัยยะที่สอง ความอุดมสมบูรณ์ของพืชผักน้ำ และกุ้ง หอย ปู ปลา ชนิดต่างๆ ยยะที่สาม รูปธรรมของวิถีการผลิตข้าวนาหนอง ทำให้ชาวบ้านเกิดความพยายามในการสร้างฝายเพื่อจะขยายพื้นที่ทำนาดำ เพราะในอดีตพื้นที่ทำนาดำที่มีเพียงเล็กน้อย ในขณะที่นาดำทำง่าย ดูแลง่ายกว่าข้าวไร่มาก ซึ่งการปรับรูปแบบในการทำนาจากข้าวไร่ เป็นการทำนาดำดังกล่าว เหตุผลหลักสำคัญไม่ได้เกิดจากการต้องการเพิ่มผลผลิตแต่เพียงอย่างเดียวหากเกิดจากการที่ต้องการปรับรูปแบบวิธีการให้เหมาะสมกับสภาพของพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นสภาพการเรียนรู้จากธรรมชาติของชาวบ้านจึงไม่ได้อยู่ที่การใช้ประโยชน์ในทางตรง ดังเช่นกรณีสภาพหนอง มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิธีคิดของชาวบ้าน ในการที่จะคิดหาทางออกในการใช้ทรัพยากรน้ำ

4) น้ำตก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ตาด" เป็นน้ำที่เกิดจากป่าต้นน้ำตามฤดูกาล และเกิดจากสภาพน้ำซึมน้ำซับที่ไหมาตามร่องหิน มีสภาพการไหลมาจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า โตนมาจากที่สูง ในหมู่บ้านแห่งนี้มีต้นน้ำที่มีสภาพเป็นน้ำตก ได้แก่ ตาดยอยไฮ ตาดสังขะยวน หรือตาดใหญ่ น้ำตกทั้งสองแห่งเป็นต้นน้ำของห้วยสังขะยวน ส่วนตาดกกข่าเป็นต้นน้ำของห้วยกกคูณ ซึ่งตาดหรือน้ำตกทุกแห่งนอกจากจะเป็นต้นน้ำของลำห้วยสายต่างๆ แล้วยังเป็นแหล่งหาอยู่หากินที่สำคัญของชาวบ้านจากอดีตถึงปัจจุบัน รวมทั้งในปัจจุบันยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของชาวบ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง ถึงแม้ว่าในปัจจุบันมีความเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมที่อยู่รายรอบ คุณค่าและความหมายต่อชีวิตชาวบ้านที่มีต่อน้ำตกยังเหมือนเดิม นอกจากจะเป็นต้นน้ำที่นำมาสู่การสร้างฝายที่สำคัญแล้ว ยังเป็นแหล่งหาอยู่หากิน และสร้างสมดุลของความหลากหลายทางระบบนิเวศให้คงอยู่ทั้งระบบ ในปัจจุบันจึงพบว่าแหล่งหาปลา ปู และสัตว์อื่นๆ ตามฤดูกาล บริเวณน้ำตกในปัจจุบันถือว่าสมบูรณ์ที่สุด รวมทั้งกระแสในปัจจุบันที่สนับสนุนแนวทางการท่องเที่ยว สถานที่แห่งนี้จึงไม่ได้มีคุณค่าความหมายเฉพาะคนใน แต่มีความหมายกับคนภายนอกที่ได้มาท่องเที่ยวสัมผัสกับธรรมชาติในปัจจุบันอีกด้วย

3.2.2 แหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น ชาวบ้านให้ความหมายว่า เป็นแหล่งน้ำที่คนมีการขุดหรือโกยขึ้นมาเอง ไม่ได้เกิดตามสภาพธรรมชาติ มีเป้าหมายเพื่อที่จะกักเก็บน้ำไว้ใช้ไว้กิน และใช้ทั่วๆ ไป แหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น ในหมู่บ้านนี้มีหลายลักษณะ และสิ่งที่ชาวบ้านได้จำแนกตามความหลากหลายของแหล่งน้ำ ธรรมชาติที่ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้น การเรียนรู้ความหลากหลายดังกล่าวทำให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ถึงศักยภาพของแหล่งน้ำตามความหลากหลายของระบบ

นิเวศ เกิดการพัฒนาเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อใช้ประโยชน์ในรูปแบบต่างๆ อีกทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีอยู่ ช่วยสร้างให้เกิดความเข้าใจสภาพของฐานทรัพยากรด้านต่างๆ ได้อย่างเป็นองค์รวม เป็นระบบที่ธรรมชาติพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อชาวบ้านได้เรียนรู้อย่างเข้าใจ จึงได้มีการพัฒนารูปแบบระบบวิธีการกักเก็บและนำน้ำมาใช้ เนื่องจากหากไม่มีการเรียนรู้ แล้วพัฒนาความรู้ให้เกิดประโยชน์ได้ก็ไม่ถือว่าเป็นภูมิปัญญา แต่ด้วยความพยายาม และความเข้าใจสภาพการไหลของน้ำ พื้นที่ วิธีการที่สอดคล้องในการกักเก็บน้ำเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ ทั้งระบบที่สำคัญของบ้านวังสวาบ คือ การสร้างฝาย และคลองส่งน้ำ ประปาบาดาล สระ บ่อ เป็นต้น ซึ่งแต่ละระบบการจัดการน้ำนั้นสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพในการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ในระบบที่แตกต่างกันออกไป วิธีการจัดการน้ำบางส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออกในทางการใช้และการดูแล หรือขาดส่วนใดส่วนหนึ่งไม่ได้ ซึ่งได้แก่ ฝายและคลองส่งน้ำ ซึ่งฝายเป็นรูปแบบวิธีการกักเก็บน้ำไว้ใช้ ส่วนคลองส่งน้ำก็เป็นวิธีการนำน้ำมาใช้ และทำให้เกิดการแบ่งปันน้ำกันอย่างทั่วถึง ในที่นี้จะได้กล่าวถึงในส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดการน้ำรูปแบบฝายเท่านั้น โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) คลองน้ำ หรือคลองส่งน้ำชาวบ้านก็เรียก เป็นแหล่งน้ำที่ขุดกันเอง ขนาดของคลองน้ำเป็นไปตามความต้องการของผู้ขุด จะมีขนาดเล็กกว่าห้วย การใช้ประโยชน์จากคลองส่งน้ำก็เพื่อส่งน้ำจากฝายมาถึงพื้นที่ทำกินโดยตรง ซึ่งในการจำแนกคลองส่งน้ำของชาวบ้าน จะจำแนกตามสภาพทางกายภาพ ซึ่งในอดีตมีลักษณะเป็นคลองดินทุกสาย และในปัจจุบันสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ คลองดิน และคลองปูนซิเมนต์ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

(1) คลองดิน เป็นคลองส่งน้ำที่ชาวบ้านขุด ไม่มีการโบกปูน หรือใช้วัสดุอื่นๆ มาปิดทับ ถม ตัวคลอง สองฝั่งคลองจะมีวัชพืชปกคลุม บนฝั่งคลองจะมีพืชพันธ์ไม้ขึ้นอยู่ เช่น ต้นไผ่ เป็นตัวยึดเหนี่ยวฝั่งคลองไม่ให้พังทลาย เช่น สภาพคลองดินยังปรากฏที่บริเวณคลองส่งน้ำจากฝายนาเหนือ จากการสังเกต คลองส่งน้ำดังกล่าว มองเห็นความเก่าแก่ของคลองส่งน้ำ และสภาพนิเวศบนฝั่งคลองยังคงมีสภาพหนาแน่นด้วยพันธุ์ไม้ โดยเฉพาะต้นไผ่ที่มีรากช่วยยึดฝั่งคลองไม่ให้พัง ส่วนฝายอื่นๆ ที่ยังใช้คลองดินมีสภาพไม่ต่างกันนัก พืชพันธุ์ไม้ที่ขึ้นบริเวณฝั่งคลองจะแตกต่างกันไปเฉพาะที่เฉพาะถิ่น บางคลองมีหญ้าขึ้นทึบไปหมด โดยเฉพาะในช่วงที่ไม่ใช่ฤดูกาลทำนา ก็จะไม่มีการทำความสะอาดแต่อย่างใด จะปล่อยตามธรรมชาติ จะมีการทำความสะอาดเมื่อถึงช่วงฤดูกาลทำนาเท่านั้น เช่นที่บริเวณคลองส่งน้ำฝายผาข้าวหลาม ห้วยหม้อแตก และห้วยกกคูณ ซึ่งในการใช้ประโยชน์จากคลองส่งน้ำ เช่น น้ำใช้เล็กๆ น้อยๆ ในครัวเรือน ซึ่งเป็นไปตามฤดูกาลที่มีน้ำ มีการหาปลา โดยการใส่เบ็ดในช่วงฤดูน้ำมาก และมีการปลูกพืชผักสวนครัวบ้างเล็กน้อยบริเวณฝั่งคลอง เป็นต้น

รูปธรรมของคลองดินที่ปรากฏในปัจจุบันนอกจากจะเป็นสิ่งที่มีคุณค่าทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการนำน้ำจากฝายให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ ซึ่งบ่งบอกถึงความฉลาดในการทำให้น้ำสามารถกระจายน้ำไปยังพื้นที่ทำกินได้ ความพยายามและความร่วมมือร่วมแรงเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากน้ำเพื่อทำนา ยังมีสิ่งที่อาจเข้าถึงยาก แต่ชาวบ้านเรียนรู้สืบทอดพัฒนามาเป็นสำนึก เสริมแรงแห่งความพยายามให้คนรุ่นปัจจุบันได้อย่างไม่น่าเชื่อก็คือ "การลงแขกเอาแรงกัน"หรือการลงแขกกันขุดคลอง ซึ่งนายณรงค์ อิ่มมั่น หนึ่งในสมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่เล่าว่า "เห็นคนรุ่นปู่ รุ่นย่า รุ่นพ่อ รุ่นแม่ ขุดคลองดินของฝายบ้านมีมาตั้งแต่ทำฝายดินแล้ว ขุดกันยากมาก เพราะไม่มีเครื่องไม้เครื่องมืออะไรมากไปกว่าจอบ เสียม บุ้งกี๋ กว่าจะขุดได้ใช้เวลามาก" ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านให้คุณค่าความหมายต่อภาคปฏิบัติการของคนรุ่นก่อน ซึ่งแทรกซึมไปในระบบคิด เกิดเป็นความตระหนัก เข้าใจถึงความยากลำบาก เป็นสิ่งที่อยู่ในใจของคนรุ่นปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสืบทอดผ่านการบอกเล่าและการมีส่วนร่วมทั้งได้เห็นในสมัยเด็ก ได้ร่วมขุด ซึ่งเป็นสิ่งที่ช่วยตอกย้ำ และสร้างแรงศรัทธาในความพยายามของคนรุ่นก่อนได้เป็นอย่างดี คนรุ่นปัจจุบันจึงได้ยึดถือปฏิบัติตามคำสอนในแง่ความขยัน พยายาม ต่อสู้ จนปัจจุบันเกิดเป็นความเชื่อมั่นในการทำงาน โดยเฉพาะกรณีของฝายบ้าน เมื่อกล่าวถึงผู้นำที่สืบทอดการเป็นผู้นำที่ไม่ได้มาจากการเลือกตั้ง นายประยูร จงทันและเพื่อนในกลุ่มสมาชิกฝายบ้านกล่าวว่า "เมื่อคนที่เป็นต้นคิดทำฝายอย่างพ่อตู้จ่องจัดการแล้ว พ่อตู้เขาจะเอาใครเป็นผู้นำต่อก็เห็นว่าเหมาะสมเพราะพ่อตู้เพิ่มเป็นคนทำฝาย ขุดคลองมาก่อน เป็นผู้ลงทุน ลงฮอน(ลงแรง)มาก่อนหมู่ ไม่งั้นก็คงไม่มีฝาย ไม่ได้ทำนาดำกัน" อาจกล่าวได้ว่า.เป็นการให้ความเคารพ ความเชื่อถือศรัทธากับคนต้นคิด ลงทุน ลงแรงมาก่อน เป็นฐานคิดของชาวบ้านที่แสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนที่เกิดจากความเคารพ เชื่อถือศรัทธาทั้งระหว่างคนกับคนและคนกับทรัพยากร ที่เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ดำรงอยู่ และทำให้ไม่เกิดข้อขัดแย้งในการจัดการในการใช้น้ำร่วมกัน และการยอมรับเงื่อนไขบางอย่างอย่างมีเหตุผล ซึ่งดำเนินมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

(2) คลองปูนซิเมนต์ หรือที่ชาวบ้านเรียกสั้นๆ ว่า "คลองปูน" เป็นคลองที่ใช้ปูนโบกพื้นฝั่งคลองเพิ่มเติมจากแต่เดิมก็เป็นคลองดิน และใช้แรงคนขุด ในปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนจากคลองดินเป็นคลองปูน สาเหตุที่ปรับเปลี่ยนจากคลองดินมาเป็นคลองปูนซิเมนต์เนื่องจากชาวบ้านเห็นว่าจะสามารถรักษาสภาพของคลองน้ำให้คงทน สามารถถ่ายเทน้ำได้ในระยะเวลาอันรวดเร็ว ซึ่งชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์จากน้ำฝายบ้านนายสำเลา และเพื่อนๆ เล่าว่า "ช่วงที่เปิดน้ำจากหัวฝายแต่เดิมกว่าจะแบ่งกันได้จะต้องใช้เวลาครึ่งค่อนวัน เพราะคลองดินจะซึมซับน้ำในปริมาณมาก กว่าจะทั่วอาณาบริเวณต้องใช้เวลานาน แต่เมื่อปรับเปลี่ยนเป็นคลองปูนมี

ข้อดีคือ เปิดน้ำพักเดียวก็ได้แบ่งกัน รวมทั้งในการทำความสะอาดก็ง่ายกว่าคลองดิน เพราะวัชพืชจะขึ้นเฉพาะบนฝั่งคลองเป็นส่วนใหญ่ ในตัวคลองจริงก็จะมีการขุด โกยดิน ที่ไหลลงคลองเท่านั้น รวมทั้งมีการตัดไม้เล็กไม้ใหญ่ และถางหญ้าบริเวณฝั่งคลอง"

ดังนั้นคลองส่งน้ำที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นคลองดิน คลองปูน ต่างยังคงอยู่ได้ในยุคสมัยปัจจุบัน เพราะการปรับเปลี่ยนของชาวบ้านเช่นคลองส่งน้ำฝายบ้านจากคลองดิน เป็นคลองปูนนั้นไม่ใช่เป็นการทำตามแฟชั่น แต่การปรับเปลี่ยนเป็นไปตามความเหมาะสมของความจำเป็นในแง่การใช้ประโยชน์มากกว่า ดังนั้นในการจำแนกคลองของชาวบ้าน จึงดำเนินไปควบคู่กับการได้เรียนรู้ถึงการใช้ประโยชน์ในตำแหน่งแห่งที่ และโอกาสที่แตกต่างกันไป เพราะหากคลองใดที่สามารถถ่ายเทน้ำไปถึงที่ทำกินได้ ชาวบ้านก็ยังถือว่าไม่ต้องไปปรับเปลี่ยนอะไร เพียงแต่ต้องดูแลให้อยู่ในสภาพที่ใช้การได้เมื่อจะถึงฤดูการเอาน้ำเท่านั้น และทุกครั้งที่มีการลงนาหรือปลูกพืชอย่างอื่นที่ต้องใช้น้ำ "ความร่วมมือ"ที่มาคู่กับลำคลองไม่ว่าจะเป็นคลองดินหรือคลองปูนของทุกฝายยังคงอยู่เช่นเดิม เหล่านี้แสดงให้เห็นผ่านกิจกรรมการปรับปรุงคลองทั้งการขุดลอก ทำความสะอาดคลอง ให้พร้อมที่ใช้ถ่ายเทน้ำในฤดูการปลูกพืชที่จะวนเวียนไปตลอดปีไม่มีที่สิ้นสุด ดังคำกล่าวของพ่อเที่ยง ขัวญแจ่ม ผู้ใช้น้ำจากฝายห้วยหม้อแตกกล่าวว่า "หากมีน้ำเพียงพอชีวิตก็จะพอเพียง"

อาจกล่าวได้ว่าคลองน้ำของบ้านนี้ถือว่าเป็นระบบการจัดการน้ำจากฝาย หรือที่นายจ่อง โตภูเขียว ผู้อาวุโสและอดีตหัวหน้าฝายบ้านกล่าวว่า "คลองส่งน้ำเป็นด่านแรกของการแบ่งน้ำจากฝายมาถึงที่ทำกิน" ซึ่งชาวบ้านให้ความสำคัญในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ในทัศนะของชาวบ้านคลองจึงมาคู่กับฝายและเมื่อกล่าวถึง "ฝาย" ก็เป็นวิธีการจัดการหรือรูปแบบการกักเก็บน้ำไว้ใช้ และรูปธรรมของการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ที่สำคัญ และสามารถทำให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการใช้ประโยชน์ได้ก็คือ "คลองส่งน้ำ" ซึ่งเป็นทางเดินน้ำที่แสดงออกให้เห็นถึงภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้านในการนำน้ำมาใช้ในการทำการเกษตรที่ค่อนข้างชัดเจนของหมู่บ้านนี้ เพราะคลองส่งน้ำเป็นวิธีการนำน้ำมาใช้ประโยชน์จากฝายทุกๆ แห่งของหมู่บ้านนี้ ไม่ว่าจะเป็นฝายดิน ฝายปูนหรือฝายหินผสมคอนกรีตในปัจจุบัน ด้วยลักษณะของพื้นที่ทำกินที่อยู่สูงกว่าลำห้วยซึ่งเป็นจุดที่ก่อสร้างฝาย ในการที่จะนำน้ำมาใช้ประโยชน์ได้นั้น ต้องมีการขุดคลองส่งน้ำที่เชื่อมต่อกับฝายบริเวณสันฝาย หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "หัวฝาย" ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

2) ฝาย ชาวบ้านผู้ใช้น้ำให้ความหมายที่ครอบคลุมไปถึงการให้คุณค่าความสำคัญที่สะท้อนถึงโลกทัศน์ที่มีต่อการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ส่วนหนึ่งทำให้เข้าใจว่าทำไมชาวบ้านจึงเลือกรูปแบบดังกล่าวในการจัดการน้ำมาใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี โดยที่ไม่ได้ทำให้

ระบบจากภายนอกมีบทบาทเหนือกว่าการจัดการโดยชาวบ้าน ยกตัวอย่างเช่น มีผู้รู้ซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายได้แก่ นายอัมพร เถื่อนขุนขำ กล่าวว่า "ฝายเป็นภูมิปัญญาไทบ้าน เฮ็ดมาแต่ปู่แต่ย่า เก็บกักน้ำได้ก็เอิ้นว่าฝาย" นายอภัย ยศรุ่งเรือง กล่าวว่า" ฝายเป็นรูปแบบวิธีการที่จะเอาน้ำมาใช้ในการทำการเกษตร" นายก้าว โถปั้น กล่าวว่า "ฝายเป็นสิทธิ์คุ้มครองผู้เพิ่นลงทุนลงฮอนไปก่อนแล้ว" นายเที่ยง ขัวญแจ่ม กล่าวว่า "ฝายต้องรักษาไว้จะได้มีคนเฮ็ดนาต่อไป บ่ต้องไปซื้อข้าวกิ๋น มันจิซัมบายในภายหน้า เป็นเพราะว่า มีข้าวอยู่เล้าแล้วซำบายใจ บ่มีเงินใช้ก็ยังไคอยู่" นายจ่อง โตภูเขียว กล่าวว่า "ฝายเป็นของส่วนรวม แต่มีเจ้าจอง ก็คือว่าคนซุมที่ไปปั้นฝายซ้อยกัน จะได้ใช้น้ำทำนานำกัน ทำฝายแล้วมันจะตกถึงลูกถึงหลาน ผู้เฒ่าตาย ลูกหลานจะได้เฮ็ดต่อไป" และนายเพลียวัง กล่าวว่า "ฝายทำให้เกิดความร่วมไม้ ร่วมมือกันของไทบ้าน"

จากที่ชาวบ้านได้ให้ความหมายของฝาย สะท้อนถึงแนวความคิด มุมมอง หรือโลกทัศน์ที่สำคัญของชาวบ้านในการให้คุณค่า ความหมาย และความสำคัญของฝายที่มีต่อวิธีการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ทั้งนี้เนื่องจากระบบการจัดการน้ำดังกล่าวชาวบ้านเป็นผู้เลือก ผู้ทำ ผู้ใช้ประโยชน์ ดูแลดังนั้นเราจึงพบว่านอกจากฝายจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการมีน้ำกักเก็บไว้ใช้ทำการเกษตร และการอุปโภคแล้ว ฝายยังมีคุณค่าความหมายที่บ่งบอกถึงการมีข้าวกิน รวมทั้งเป็นมรดกทางปัญญาของชาวบ้านที่ตกทอดมาถึงลูกถึงหลาน และยังบ่งบอกถึงความร่วมไม้ร่วมมือในทุกกระบวนการ ไม่ว่าจะเป็นการลงทุน ลงแรง และการได้รับน้ำเพื่อการทำนา ดังนั้นภาคปฏิบัติการในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายของชาวบ้านจึงอยู่บนฐานคิด และสำนึกร่วมในการเป็นเจ้าของ และแสดงให้เห็นว่าสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรยังคงมีอยู่ และเป็นสิ่งที่ชาวบ้านพึงกระทำได้โดยการจัดการ หรือภาษาชาวบ้านก็คือ การควบคุมดูแลและการปรับวิธีการให้เหมาะสมกับสภาพที่เป็นอยู่นั้น อยู่บนพื้นฐานของความรู้และความเข้าใจทรัพยากรทั้งดิน น้ำ ป่า ทั้งระบบแต่สิทธิในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายดังกล่าว มีลักษณะของสิทธิชุมชนในลักษณะสิทธิเชิงซ้อน ดังตัวอย่างการใช้ประโยชน์จากน้ำลำห้วยจากระบบการกักเก็บน้ำฝาย จะเป็นไปตามฤดูกาลในการผลิต แต่ชาวบ้านอื่นๆ ที่ไม่ได้มีพื้นที่ทำกินในบริเวณดังกล่าวก็สามารถมาหากิน หาอยู่จากผลผลิตของแหล่งน้ำลำห้วยได้ เพียงแต่ในการใช้จะต้องอยู่บนฐานสำนึกที่ดี ดังที่นายเที่ยง ขัวญแจ่ม กล่าวว่า "ลำห้วยเป็นของสาธารณะ หากเป็นจุดที่สร้างฝาย ก็ต้องมีความระมัดระวังในการใช้มากขึ้น ต้องดูหน้าดูหลัง บางครั้งโดนต่อว่าบ้างก็ต้องยอมเพราะเข้าใจธรรมชาติของน้ำว่าเดี๋ยวนี้ถ้าไม่มีฝายกั้นน้ำไว้ก็คงไม่มีปลา เพราะน้ำจะแห้ง จึงต้องฟังผู้เพิ่นมาสร้างฝายไว้" และในการใช้ประโยชน์ดังกล่าวยังเกี่ยวข้องกับ "สิทธิในการเข้าครอบครองพื้นที่" โดยเฉพาะน้ำบริเวณฝาย ซึ่งเป็นการทับซ้อนกันระหว่างสิทธิชุมชน กับสิทธิส่วนบุคคล ทั้งนี้พิจารณาจากการใช้ประโยชน์น้ำจากฝาย และผลผลิตจากน้ำบริเวณหน้าฝายดังที่ได้ยกตัวอย่าง

เราจึงพบว่า ในอดีตคนรุ่นลูกรุ่นหลานได้ให้ความสำคัญของฝายนอกเหนือจากการกักเก็บน้ำ ในพื้นที่บริเวณฝายนาเหนือซึ่งอยู่ทางทิศเหนือหมู่บ้าน โดยมีผู้กล่าวว่า "พ่อเขาฉลาดมาสร้างฝายดินไว้ คนจะได้ไม่กล้ามาเอาที่ดินบริเวณที่อยู่ใกล้ฝาย" เปรียบเสมือนกับการสร้างความชอบธรรมในการเป็นเจ้าของที่ที่ดินบริเวณดังกล่าว ถ้าเปรียบเทียบกับสมัยปัจจุบันก็เหมือนกับการที่ดินแห่งนี้มีเอกสารสิทธิ์ในลักษณะต่างๆ ที่บ่งบอกความเป็นเจ้าของที่ชัดเจนนั่นเอง

เกี่ยวกับการใช้น้ำของชาวบ้าน โดยเฉพาะการหาผลผลิตจากน้ำ จะใช้เครื่องมือที่เหมาะสมกับประเภทของสัตว์น้ำอันได้แก่ กุ้ง หอย ปู ปลา ซึ่งเป็นการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้าน และไม่ว่าจะเป็นสมาชิกผู้ใช้น้ำ หรือไม่เป็นสมาชิกต่างก็สามารถหาอยู่ หากินได้ และต่างก็เคารพในสิทธิของกันและกัน รวมทั้งเป็นการแสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนในการใช้ประโยชน์ และการเคารพสิทธิของผู้ที่สร้างฝาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นมาพร้อมๆ กับฝาย และเป็นประสบการณ์การเรียนรู้ที่จะใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสม เกิดการแบ่งปัน และภายในระบบการจัดการของแต่ละฝายยังช่วยให้เกิดการอนุรักษ์ทรัพยากรที่มากับน้ำ สร้างความชอบธรรมที่ผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ในการที่จะดูแลทรัพยากรที่อยู่รายรอบ ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า และโดยเฉพาะผลผลิตจากน้ำดังที่ได้กล่าวถึง ดังนั้นการเรียนรู้การใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบฝาย จึงเป็นบ่อเกิดที่สำคัญที่ทำให้เกิดเป็นแนวคิดที่สำคัญของชาวบ้านในการใช้ควบคู่กับการดูแล และการอนุรักษ์ และเป็นกลไกที่สำคัญในการที่จะสร้างพื้นฐานแนวคิดให้กับคนรุ่นปัจจุบันในการที่จะใช้และดูแลทรัพยากรอื่นๆ อีกด้วย รวมทั้งเป็นการระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นภายใต้รูปแบบการสร้างฝาย การใช้น้ำและการหาผลผลิตจากน้ำ อาจกล่าวได้ว่าคุณค่า ความหมายของฝายจึงครอบคลุมถึงวิถีชีวิตที่เป็นรูปธรรมที่ยังคงแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรม จารีตประเพณีบางอย่างยังคงมีการสืบทอดและดำรงอยู่ ปฏิบัติการใช้น้ำจากฝายจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้เกิดการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาด้านอื่นๆ ที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นชุมชน เช่น การทำนา การลงแขกเอาแรง การมีส่วนร่วมในบุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงผีฝาย เป็นต้น ซึ่งเป็นการช่วยตอกย้ำถึงคุณค่าของวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่รวมทั้งสำนึกที่มีต่อทรัพยากร เป็นรูปธรรมของการจัดการที่จะสามารถเป็นแบบอย่าง หรือเป็นระบบที่จะให้คนรุ่นปัจจุบันได้ซึมซับถึงคุณค่าของทรัพยากรน้ำที่มีต่อผู้คนทั่วไปอีกด้วย คุณค่าดังกล่าวจึงยังคงดำรงอยู่ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนผ่านของยุคสมัย

นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้มีการจำแนกประเภทฝายของชาวบ้านมีเกณฑ์ในการพิจารณาหลายส่วนคือ พิจารณาตามองค์ประกอบของวัสดุ/อุปกรณ์ ตาม โดยที่การจำแนกตามประเภทในส่วนที่พิจารณาจากวัสดุที่ใช้ก่อสร้างฝายแบ่งได้เป็น 4 ประเภทมีดังนี้

(1) ฝายดิน หรือบางครั้งชาวบ้านเรียก "ฝายขี้ดิน" เป็นฝายที่ทำจากวัสดุหลักคือดินเป็นหลัก ในปัจจุบันหมู่บ้านนี้มีฝายดินทั้งสิ้น 3 แห่งได้แก่ ฝายห้วยหม้อแตกที่ยัง

ใช้การได้ ส่วนอีกสองฝายคือฝายผาข้าวหลาม ห้วยกกคูณ สภาพฝายบางจุดพัง มีการซ่อมแซมชั่วคราว โดยใช้ปูนซิเมนต์ หรือไม้ ดิน มาอัดในบริเวณที่พังเพื่อพอที่จะใช้น้ำในแต่ละฤดูกาล ยังไม่มีการซ่อมแซมดีพอ รวมทั้งในอนาคตสองฝายอยากให้มีการปรับปรุงก่อสร้างฝายให้แข็งแรง โดยใช้วัสดุปูนซิเมนต์มาประกอบด้วย ทั้งนี้เนื่องมาจากในปัจจุบันมีปัญหาน้ำไม่เพียงพอกับการทำนา ซึ่งนายอภัย ยศรุ่งเรืองผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน และเป็นผู้ใช้น้ำจากฝายผาข้าวหลามกล่าวว่า "พื้นที่แห่งนี้หากมีการปรับพื้นที่อีกเล็กน้อยก็สามารถทำนาได้ทั้งหมดซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 500 ไร่ ในปัจจุบันยังไม่ได้มีการปรับปรุงฝายที่ดีพอ เพราะในการใช้ก็มีการปรับปรุงเพียงชั่วคราวเท่านั้น" ดังนั้นพื้นที่ที่ใช้น้ำทำนาในปัจจุบันจึงมีเพียง 100 ไร่เท่านั้น รวมทั้งกิจกรรมการปลูกพืชเริ่มมีพืชที่หลากหลายมากขึ้น เริ่มต้องการปลูกถั่วหลังนา ปลูกพืชผัก ไม้ผล เป็นต้น จึงทำให้ความต้องการในการใช้น้ำมีมากขึ้น ส่วยฝายดินที่ยังคงอยู่ได้ในปัจจุบันคือฝายห้วยหม้อแตก เนื่องจากมีผู้ใช้น้ำในการทำนาดำในปัจจุบันเพียง 2 ครัวเรือน ครัวเรือนอื่นๆ อีกประมาณ 10 ครัวเรือน หันเหไปทำไร่อ้อยเนื่องจากเห็นว่าได้ผลกำไรมากกว่า ในขณะนี้จึงไม่จำเป็นจะต้องปรับเปลี่ยนเป็นฝายประเภทอื่น น้ำก็เพียงพอกับความต้องการ เพราะในปัจจุบันทั้งสองรายก็สามารถปลูกถั่วหลังนาได้

(2) ฝายไม้ หรือบางครั้งชาวบ้านเรียก "ฝายเข็ม" เป็นฝายที่ทำจากวัสดุหลักคือไม้เนื้อแข็งประเภทต่างๆ ส่วนที่เรียกฝายเข็มเนื่องจาก ไม้ที่นำมาทำส่วนหนึ่งต้องทำเป็นไม้ระแนง เป็นไม้ท่อนเล็กๆ ทำปลายแหลม นำมาตอกกับไม้หมอนเป็นลิ่มสลับกันเป็นรูปกากบาทเพื่อช่วยเป็นส่วนประกอบหลักที่สำคัญที่ช่วยยึดไม้หมอน หรือไม้ท่อนใหญ่ที่เปรียบเสมือนเป็นส่วนคานของฝาย ไม่ให้พังโดยง่าย จึงเป็นวัสดุที่สำคัญ บางครั้งชาวบ้านจึงเรียก "ฝายเข็ม" ซึ่งในปัจจุบันฝายไม้ไม่มีหลงเหลืออยู่แล้ว

(3) ฝายหินภูเขา ซึ่งส่วนใหญ่ชาวบ้านเรียกสั้นๆ ว่า ฝายหิน เป็นฝายที่ทำจากวัสดุหลักคือหิน ผสมผสานติดยึดโดยปูนซิเมนต์ ในปัจจุบัน ฝายบ้าน และโดยเฉพาะฝายนาเหนือจะยังคงเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นฝายหินมาก่อน เนื่องจากแม้จะมีการปรับปรุงฝายโดยปูนซิเมนต์เป็นหลัก แต่ก็ปรับปรุงบนฐานโครงสร้างฝายเดิม จึงยังคงปรากฏสภาพเดิมให้เห็น

(4) ฝายคอนกรีต หรือที่ชาวบ้านเรียกสั้นๆ ว่า "ฝายปูน"ในปัจจุบัน ดังเช่นตัวอย่างของฝายบ้าน มีการใช้วัสดุที่มีส่วนผสมของคอนกรีตเป็นหลักนั่นเอง

จะเห็นได้ว่าจากการที่ชาวบ้านแบ่งประเภทหรือตามวัสดุที่ก่อสร้าง ที่ทั้งเคยมีและมีอยู่ในปัจจุบันทั้ง 4 ประเภทดังที่ได้กล่าวถึง ฝายแต่ละประเภทบ่งบอกถึงศักยภาพของตัวคนทั้งในด้านความรู้ในการจัดการ การสร้างฝาย ฐานทรัพยากรการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ที่เคยมีจากอดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นไปอย่างเกื้อกูลและมีความสัมพันธ์กัน

อย่างแยกไม่ออก และอีกส่วนหนึ่งจำแนกฝายตามขนาด ซึ่งชาวบ้านจะมีเกณฑ์ในการจำแนกตามขนาดของตัวฝายอย่างง่ายๆ ชาวบ้านจะไม่สนใจการวัดขนาดฝายมากนัก เงื่อนไขโดยรวมที่ที่ทำให้ขนาดฝายแตกต่างกัน ได้แก่ ประการแรก ลักษณะขนาดของลำห้วยบริเวณที่ก่อสร้างฝายเป็นสำคัญ ประการที่สอง ขนาดพื้นที่ทำกิน หรือพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์จากน้ำ และประการที่สาม ศักยภาพของพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในอาณาบริเวณนั้น ซึ่งทุกส่วนจะสัมพันธ์กัน และเป็นผลให้ฝายมีขนาดและการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันตามมา อย่างไรก็ตามชาวบ้านก็สามารถจำแนกฝายออกเป็น 3 ขนาดซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ฝายขนาดใหญ่ โดยที่ฝายขนาดดังกล่าวจากการพูดคุยกับชาวบ้านซึ่งเป็นผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน นายสำเลา โถปั้นโดยกล่าวว่า "ฝายบ้านใหญ่กว่าหมู่ เป็นย่อนผู้ใช้น้ำหลาย พื้นที่ก็หลาย น้ำก็ดี ผู้นำประสานกับเจ้านายเก่ง" และนายก้าว โถปั้นซึ่งเป็นสมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านกล่าวเพิ่มเติมว่า "ที่ฝายนี้ใหญ่กว่าหมู่เป็นย่อนว่าคนใช้น้ำหลาย การทำฝายก็จะต้องสร้างให้แข็งแรง มีขนาดใหญ่ น้ำจะได้ถึงนาทุกคน" อาจกล่าวได้ว่ารูปธรรมของฝาย โดยเฉพาะในด้านสภาพทางกายภาพ เป็นตัวสะท้อนถึงสภาพการใช้ประโยชน์ และศักยภาพของการจัดการน้ำได้เป็นอย่างดี

ฝายขนาดกลาง การจัดแบ่งขนาดของฝายโดยเฉพาะฝายขนาดกลาง ชาวบ้านจะเปรียบเทียบกับฝายที่มีอยู่ในหมู่บ้านของตนเอง และในการกำหนดว่าฝายมีขนาดกลางนั้นชาวบ้านจะกล่าวถึงสภาพทางด้านกายภาพได้อย่างชัดเจน เนื่องจากฝายมีขนาดที่แตกต่างจากฝายทั้งขนาดใหญ่ และเล็ก โดยที่ตัวฝายขนาดกลางมีขนาด ยาว 30 เมตร สูง 10 เมตร มีพื้นที่ที่ใช้น้ำในปัจจุบันประมาณ 50 ไร่ ได้แก่ ฝายนาเหนือ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือฝายบ้านประมาณ 1-2 กิโลเมตร มีแหล่งต้นน้ำเดียวกับฝายบ้าน แต่เดิมเป็นฝายดิน พัฒนามาเป็นฝายหินภูเขาผสมคอนกรีต ส่วนเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนวัสดุมีการพัฒนาปรับปรุงฝายอย่างต่อเนื่องนั้น เนื่องมาจากต้องการให้ฝายมีสภาพคงทน ถาวร สามารถต้านทานความแรงของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก และสามารถกักเก็บน้ำได้ปริมาณที่มากขึ้น สอดคล้องกับกิจกรรมที่หลากหลายในพื้นที่รับประโยชน์ดังกล่าว

ฝายขนาดเล็ก ในการพิจารณาของชาวบ้านจะดูที่ตัวฝายเป็นหลัก เนื่องจากเห็นได้ชัดเจน รวมทั้งส่วนที่ช่วยยืนยันถึงศักยภาพของฝายก็คือ พื้นที่ในการในประโยชน์ทั้งในการทำนา และการปลูกถั่วเหลืองก็มีส่วนช่วยสนับสนุนให้เกิดความชัดเจนในการแบ่งขนาดได้ด้วย ซึ่งฝายขนาดเล็ก มีขนาดตั้งแต่ยาว 15-20 เมตร สูง 3-5 เมตร ในหมู่บ้านนี้จากอดีตถึงปัจจุบัน เป็นฝายดิน ซึ่งมีทั้งหมด 3 ฝาย มีพื้นที่ที่ใช้น้ำในปัจจุบันตั้งแต่ 14-100 ไร่ จะเห็นว่าขนาดฝายบางครั้งก็ไม่ได้เป็นตัวกำหนดพื้นที่ ว่ามากหรือน้อยต่างกัน เนื่องจากฝายขนาด

เล็ก เช่นฝายผาข้าวหลาม มีพื้นที่การใช้น้ำมากก็จริง แต่ก็ไม่สามารถปลูกถั่วได้ในฤดูแล้งได้ เพราะสภาพของฤดูกาลที่อุดมสมบูรณ์ก็จะช่วยส่งเสริมให้ฝายขนาดเล็กสามารถทำนาได้ในพื้นที่ค่อนข้างมากได้ แต่สิ่งที่เหมือนกันก็คือ ทุกฝายเป็นฝายของครัวเรือนไม่กี่ครัวเรือนมาก่อน และส่วนใหญ่จะมีความเกี่ยวข้องเป็นพ่อ แม่ พี่ น้อง มีอยู่ฝายเดียวที่เกี่ยวข้องกันเป็นดองกันคือฝายห้วยหม้อแตก และทุกฝายได้ขยับขยายผู้รับประโยชน์เมื่อมีการแบ่งปันที่ทำกินให้ลูกให้หลาน จึงมีความหลากหลายของผู้ใช้น้ำมากขึ้นตามไปด้วย

จากแนวความคิดเกี่ยวกับวิธีการแบ่งประเภทของฝายของชาวบ้าน ซึ่งสามารถออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ ฝายดิน ฝายไม้ ฝายหิน และฝายปูน และการจำแนกฝายตามขนาดของฝาย ทั้งเล็ก กลาง ใหญ่ ล้วนส่งผลให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามวิถีการจัดการแบบชาวบ้าน ซึ่งเป็นไปตามศักยภาพดังกล่าว ฝายแต่ละประเภทจะมีความสัมพันธ์กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรนั้นๆ ด้วย โดยในปัจจุบันแม้ฝายจะมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบไปตามการเรียนรู้ในด้านการพัฒนาให้เกิดสภาพคงทนมากขึ้น แต่ในด้านการจัดการทางสังคมยังมีลักษณะเป็นการจัดการของชาวบ้านที่ยึดถือองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการใช้น้ำร่วมกัน มีการพัฒนากฎเกณฑ์เพื่อใช้ในการควบคุมดูแลพฤติกรรมการใช้น้ำของสมาชิก ซึ่งสามารถสืบทอดมาได้ถึงปัจจุบันผ่านกิจกรรมการใช้น้ำจากฝาย ฝายปูนซึ่งพบเฉพาะฝายขนาดใหญ่คือฝายบ้านที่กั้นลำห้วยสังขะยวน และ"ฝาย" นอกจากจะแสดงให้เห็นรูปธรรมของรูปแบบวิธีการจัดการน้ำแล้ว แต่ฝายยังบ่งบอกถึงภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวบ้านในด้านอื่นๆ ที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำในรูปแบบฝายดังกล่าว ซึ่งได้แก่ ความรู้ในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย เทคโนโลยีในการก่อสร้าง การเลือกวัสดุอุปกรณ์ การออกแบบวางแผน วิธีการแบ่งปันน้ำอย่างเท่าเทียม กฎเกณฑ์ในการใช้และการควบคุมดูแลที่เป็นธรรม และจากผลผลิตที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติอื่นๆ ได้แก่ ปลา กุ้ง หอย เป็นต้น และสิ่งสำคัญที่ทำให้ความรู้ในการจัดการน้ำตามวิธีการดังกล่าวอยู่ได้ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ซึ่งเกี่ยวเนื่องมาจากการที่ชาวบ้านยังพึ่งพิงธรรมชาติ และเป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน รวมทั้งมีการปรับประยุกต์ใช้ความรู้ดังกล่าวมาจนถึงคนรุ่นปัจจุบัน โดยส่วนหนึ่งที่แสดงให้เข้าใจชัดเจนก็คือ ปฏิบัติการการใช้น้ำ และผลผลิตจากแหล่งน้ำต่างๆ ที่บ่งบอกถึงความฉลาด ความพยายามในการเอาชนะธรรมชาติ และพัฒนารูปแบบลักษณะของฝาย อีกทั้งยังมีกลไกลที่สำคัญที่ร้อยรัดให้ชาวบ้านมีจิตสำนึกร่วม ความเชื่อเกี่ยวกับผี อันได้แก่ผีเจ้าบ้าน ผีฝาย(น้ำ) ผีป่า ที่ช่วยดูแลแหล่งน้ำและฝายให้ใช้การได้ เกิดการแบ่งปันการใช้น้ำอย่างเป็นธรรม และช่วยในเรื่องความเป็นอยู่ ดูแลทุกข์สุข เป็นที่พึ่งทางใจที่สำคัญ สร้างเสริมให้คนสามารถทำงานร่วมกันโดยระงับข้อขัดแย้งบางอย่างอย่างได้ อีกทั้งยังมีกลไกอื่นๆ ที่สำคัญได้แก่ ระบบเครือญาติ ที่เป็น

กลไกที่ทำให้การจัดการไม่ว่าจะเป็นเรื่องน้ำหรือเรื่องอื่นๆ สามารถถูกแบ่งปัน ใช้ประโยชน์ได้อย่างเท่าเทียม และเป็นธรรม

กล่าวโดยสรุป ภายใต้ระบบคิดของชาวบ้านเกี่ยวกับแหล่งน้ำขนาดเล็กและ การจัดการน้ำรูปแบบฝาย ผ่านระบบจำแนกแยกแยะสรรพสิ่งอย่างเข้าใจและตระหนักรู้ สะท้อนถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการตระหนักรู้ และเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคมผ่านให้ความหมาย และคุณค่าทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ต่อฝาย พัฒนาเป็นแนวทางในการใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบที่เหมาะสมกับบริบทและศักยภาพของท้องถิ่น อีกทั้งยังสะท้อนได้ชัดเจนว่าภายในความคิดชาวบ้านไม่ได้แยกขาดทรัพยากรออกจากกัน หรือไม่ได้แยกขาดทรัพยากรกับคน แนวทางในการใช้และดูแลจึงมีลักษณะบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม และถูกแทรกซึมไปในระบบคิดที่สำคัญ และยังสัมพันธ์ไปถึงการจำแนกประเภท และขนาดฝายของชาวบ้าน

จากที่ชาวบ้านให้คุณค่าความหมายต่อแหล่งน้ำ และรูปแบบการจัดการน้ำ(ฝาย) จึงเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยทำให้ชาวบ้านสามารถกำหนดวิธีการหรือกระบวนการในการจัดการเพื่อเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าว โดยที่มีฐานของสำนึกในการใช้ที่ไม่เอาเปรียบ ดังที่เอกวิทย์ ณ ถลาง (2546) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นถือเป็นความรู้ทางวัฒนธรรมที่มีค่าอย่างยิ่ง เพราะเป็นรากฐานของสังคมที่สั่งสม สืบทอดกันมา เป็นความรู้ที่อยู่กับตัวคน และติดแผ่นดิน กล่าวคือได้สะท้อนถึงวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คน ซึ่งเกิดจากการปรับชีวิตให้สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมให้อยู่ได้อย่างเป็นปกติ ไม่ว่าจะเป็นในด้านปัจจัยสี่ ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อต่างๆ ความหลากหลายทางทรัพยากร มีส่วนสำคัญในการกำหนดวิถีการกิน การอยู่หรือภูมิปัญญามีความหลากหลายตามภูมิเวศของภาคต่างๆ อันสะท้อนถึงโลกทัศน์ หรือระบบคิดในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้เอื้อต่อการดำรงชีวิตอย่างชาญฉลาด

อย่างไรก็ตามข้อค้นพบดังกล่าวยังสอดคล้องกับนักวิชาการหลายท่าน ไม่ว่าจะเป็น สามารถ จันทร์สูรย์ (2536) ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) และจารุวรรณ ธรรมวัตร (2543) ได้แบ่งภูมิปัญญาชาวบ้านออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ประเภทแรก ภูมิปัญญาที่จับต้องได้หรือส่วนที่เป็นรูปธรรม มักเป็นเรื่องเฉพาะทาง เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน การเกษตร สถาปัตยกรรม ศิลปการละเล่น และหัตถกรรม ส่วน ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ปรากฏออกมาอย่างสัมพันธ์ใกล้ชิดกันในสามลักษณะคือ สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม และคนกับที่อยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ทั้งในระดับครัวเรือน เครือญาติ เพื่อนบ้าน ทั้งในและระหว่างชุมชน นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ และศาสนา ส่วนประเภทที่สอง ภูมิปัญญาที่เป็นเรื่องนามธรรม

เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นการให้คุณค่า ความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน อุดมการณ์นี้มาจากการยกระดับแบบแผนและสติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้สะสม และถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนาน ดังนั้นอุดมการณ์ของการใช้ชีวิตบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านจึงมักมีความเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนสรรสิ่งทั้งหลายทั้งปวง รวมทั้งมนุษย์ด้วยกันเองด้วย และในการสืบทอดมาโดยตรงผ่านลักษณะคำสอน สุภาษิต ผญาหรืออาจสืบทอดโดยอ้อมในตำนาน นิทานต่างๆ

ดังนั้นเราจึงพบว่าในการจำแนกแหล่งน้ำของชาวบ้านทั้งแหล่งน้ำธรรมชาติ และที่คนสร้างขึ้น และการให้ความหมายของแหล่งน้ำประเภทต่างๆ จึงมีความสัมพันธ์ต่อการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ และยังสัมพันธ์กับการให้คุณค่าต่อแหล่งน้ำประเภทต่างๆ ซึ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ทำให้การจัดการน้ำของชาวบ้านมีความแตกต่างจากการจัดการน้ำของรัฐ กล่าวคือภายใต้แนวคิด การให้ความหมายคุณค่าของชาวบ้านได้ถูกพัฒนามาพร้อมๆ กับการเรียนรู้อย่างสัมพันธ์ใกล้ชิดทั้งระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติ คนกับคน และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ในที่นี้พบในเรื่องของความเชื่อบางอย่างที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป สิ่งเหล่านี้สร้างเสริมให้ชาวบ้านกำหนดเป็นแนวทางการใช้ประโยชน์ที่มีลักษณะของความพอเพียงอยู่ในตัว ไม่เอาเปรียบธรรมชาติ มีระบบการใช้ทรัพยากรต่างๆ โดยเฉพาะทรัพยากรแหล่งน้ำที่ครอบคลุมทั้งการดูแลและการอนุรักษ์ ซึ่งจะนำไปสู่การใช้น้ำอย่างยั่งยืน

และกล่าวได้ว่าในด้านโลกทัศน์ มุมมองของชาวบ้านที่มีต่อคลอง ฝาย จึงเป็นภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม และขณะเดียวกันในการเรียนรู้ของชาวบ้านผ่านระบบการจำแนกแยกแยะสรรพสิ่งของชาวบ้าน ทั้งสองส่วนช่วยทำให้ชาวบ้านเกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้และเป็นที่มาของการกำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝายซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรตามวิธีของชาวบ้านซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

3.3 ระบบการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝาย

จากที่ได้กล่าวถึงตั้งแต่ต้นทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลสภาพทั่วไปของชุมชนในทุกๆ ด้าน รวมถึงระบบการผลิตของชาวบ้าน ซึ่งจะเห็นว่าทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า ยังเป็นแหล่งทรัพยากรที่ชาวบ้านได้พึ่งพิงใช้ประโยชน์ และน้ำก็เป็นทรัพยากรที่สำคัญอย่างมากโดยเฉพาะในระบบการผลิตในปัจจุบันและความต้องการยิ่งเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการปรับเปลี่ยนจากข้าวไร่เป็นการทำนาดำ และในปัจจุบันมีการปลูกถั่วเหลืองหลังจากการทำนาดำ ดังจะเห็นว่าในอดีตวิถีการผลิตดังกล่าว เงื่อนไขที่สำคัญที่ชาวบ้านต้องจัดการน้ำเพื่อให้เป้าหมายในทำนาดำ ซึ่งในการจัดการของชาวบ้านดังกล่าวมีเงื่อนไขประกอบการพิจารณาหลายประการคือ ความเปลี่ยนแปลงของสภาพทรัพยากรธรรมชาติทุกส่วน การเปลี่ยนแปลงระบบการ

ผลิต สภาพและลักษณะของพื้นที่ ศักยภาพด้านแหล่งน้ำที่แสดงให้เห็นความหลากหลายของทรัพยากร สภาพการไหลของน้ำ การเพิ่มขึ้นของประชากร องค์ความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่ในเรื่องการจัดการน้ำฝาย และยังเกี่ยวข้องกับระบบคิดที่สะท้อนโลกทัศน์ในการมองทรัพยากรน้ำและในส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่เป็นต้นน้ำที่สำคัญ แหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยเฉพาะคลองและฝาย อีกทั้งยังเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมประเพณีและความเชื่อเรื่องผีที่มีผลในด้านการสร้างสำนึกในการจัดการและการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำอีกด้วย

ดังนั้นจะเห็นว่าในส่วนของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำในเชิงนามธรรม ซึ่งเกี่ยวข้องตั้งแต่เรื่องที่เกี่ยวข้องกับระบบคิดที่ทำให้เข้าใจถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านผ่านระบบการจำแนกแยกแยะสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทรัพยากรทั้งระบบโดยเฉพาะด้านแหล่งน้ำและการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ส่งผลให้ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างรู้เท่าทัน รูปธรรมที่สะท้อนความแตกต่างในการจัดการน้ำที่ชาวบ้านดำเนินการอยู่ในปัจจุบันนอกจากที่ได้กล่าวถึงในด้านระบบคิดเกี่ยวกับทรัพยากรในส่วนต่างๆ แล้ว ในการปรับรูปแบบวิธีการจัดการน้ำไม่ว่าจะเป็นการจัดการทางด้านกายภาพ และทางสังคมวัฒนธรรมล้วนมีการปรับตัวภายใต้รากฐานดั้งเดิมเป็นสำคัญ เพื่อให้ได้เรียนรู้อย่างเข้าใจลึกซึ้งจะได้นำเสนอองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝายดังนี้

3.3.1 การจัดการทางด้านพื้นที่ (ทางด้านกายภาพ)

ในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝายมีความเกี่ยวข้องกับการจัดการทางด้านพื้นที่หรือทางกายภาพที่สำคัญหลายประการ ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้พบว่าการจัดการดังกล่าวมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นต่างๆ ที่สำคัญได้แก่ การเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย การเลือกวัสดุ วิธีการก่อสร้างฝาย และวิธีการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ และภายใต้ภาคปฏิบัติการในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายของชาวบ้านได้สะท้อนให้ทราบถึงความหลากหลายของภูมิปัญญาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) การเลือกพื้นที่ก่อสร้าง

ในการเลือกพื้นที่ในยุคที่มีเริ่มมีการก่อสร้างฝายไม่ว่าจะเป็นฝายประเภทใดทั้งฝายดิน ฝายไม้ ฝายทุกแห่งนั้นเมื่อพิจารณาจากข้อมูลการพูดคุยกับผู้ใช้ประโยชน์ทั้ง 5 ฝาย โดยรวมๆ แล้วพบว่า มีหลายปัจจัยที่ประกอบการพิจารณาในการเลือกพื้นที่ นอกเหนือจากจะดูความเหมาะสมทุกบริบทในด้านพื้นที่ที่จะก่อสร้าง และยังไม่ถือว่าการเลือกพื้นที่ในการก่อสร้างจะเสร็จสิ้น ในการเลือกพื้นที่ยังมีขั้นตอนที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผี กล่าวคือ มีการขออนุญาตผี ซึ่งเป็นเจ้าที่ เจ้าทาง คอยดูแลทั้งน้ำ ดิน ป่า ทุกที่มีผู้ดูแลต้องบอกกล่าวเสียก่อนจึงจะก่อสร้าง

ฝายได้ (ดูภาพที่ 10 และ11 ประกอบ) ซึ่งปัจจัยที่เป็นเงื่อนไขสำคัญประกอบการพิจารณาในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝายของชาวบ้านวังสวาบโดยรวมดังนี้

(1) พิจารณาขนาดของลำห้วยในบริเวณที่แคบที่สุด ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "ตรงที่ห้วยมันฮอม มันจ้อ" ซึ่งเป็นบริเวณลำห้วยที่มีขนาดแคบที่สุด ซึ่งเกิดจากธรรมชาติการไหลของน้ำทำให้ขนาดของลำห้วยแตกต่างกันไปตลอดสาย ซึ่งในบริเวณนั้นสิ่งที่เห็นได้ชัดคือ โนนดินที่ถูกสะสมบริเวณฝั่งห้วยมีสภาพความสูงไม่สม่ำเสมอ บางครั้งชาวบ้านเรียกว่า"แก้งน้ำ" ตามที่ชาวบ้านเลือกก่อสร้างฝายในจุดที่ห้วยมันฮอม มันจ้อ เนื่องมาจากจะช่วยทำให้การกั้นน้ำทำได้ง่ายขึ้น มีสภาพการกั้นห้วยโดยธรรมชาติ ขณะเดียวกันดินจะแน่นและทนต่อแรงดันของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก ทำให้ฝายไม่พังหรือพังน้อยที่สุด ในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝายผู้ใช้น้ำทุกๆ ฝายจะกล่าวถึงไปในทางเดียวกัน โดยเฉพาะชาวบ้านที่ใช้น้ำจากฝายผาข้าวหลาม ให้ข้อมูลว่ามาจากการสังเกตพื้นที่ และการใช้ชีวิตร่วมกับครอบครัวในวัยเด็ก เนื่องจากคนต้นคิดในการทำฝายดินได้เสียชีวิตแล้ว แต่คนยุคนี้ก็สามารถบอกได้จากการเรียนรู้ในวัยเด็กและการสัมผัสกับพื้นที่จริง ลักษณะดังกล่าวพบในการเลือกก่อสร้างฝายผาข้าวหลาม ฝายห้วยกกคูณ ในบริเวณที่มีลักษณะเป็นแก้งน้ำหากมีลักษณะเป็นเนินทรายชาวบ้านยังมีการใช้ประโยชน์จากห้วย โดยที่ในอดีตยังเป็นที่เหมาะสำหรับขุดบ่อน้ำ หรือชาวบ้านเรียกว่า"โกยน้ำ" โดยการขุดดินไม่ถึงเมตรก็มีน้ำสำหรับบริโภคได้แล้ว ซึ่งแต่เดิมสามารถทำได้ตลอดลำห้วยโดยเฉพาะลำห้วยสายหลักคือลำห้วยสังขะยวนที่ผ่านหมู่บ้านทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ ในปัจจุบันลำห้วยบางแห่งยังสามารถขุดบ่อได้ แต่ชาวบ้านไม่ทำกัน ดังที่นายถวิล ติ่งภูเขียวผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านให้เหตุผลว่า "เดี๋ยวนี้ไม่ถึงขุดบ่อได้ก็ไม่กล้ากินน้ำแล้ว สารเคมีมันหลาย" สภาพดังกล่าวเกิดขึ้นตั้งแต่เริ่มมีการปลูกอ้อย ซึ่งมีการใช้สารเคมีค่อนข้างมากในกระบวนการขั้นตอนการผลิต

(2) พิจารณาระดับความสูงของลำห้วยให้อยู่ในระดับสูงสุด และสภาพการไหลของน้ำ เนื่องจากพื้นที่ลำห้วยมีความต่างระดับ อีกทั้งพื้นที่ทำกินของชาวบ้านก็อยู่สูงกว่าลำห้วยประมาณ 1 เมตรขึ้นไป ทำให้ต้องพิจารณาถึงความสูงของลำห้วยโดยในการก่อสร้างฝายชาวบ้านจะเลือกจุดที่น้ำอยู่สูงที่สุดนั่นหมายถึง ระดับความสูงของพื้นที่บริเวณลำห้วยอยู่สูงที่สุด ซึ่งโดยปกติแล้วพื้นที่ทำกินของชาวบ้านทุกอาณาบริเวณจะอยู่สูงกว่าลำห้วยอยู่แล้ว ยิ่งทำให้ต้องเลือกจุดที่ลำห้วยอยู่สูงกว่าที่ทำกินมากที่สุด และไหลเชี่ยว และแรงที่สุด เพราะนั่นหมายถึงโอกาสที่จะสามารถกักเก็บน้ำ และผันน้ำเข้าสู่พื้นทำนาได้เพื่อจะทำให้การนำน้ำเข้าพื้นที่ทำกินเป็นไปได้ง่ายขึ้น อีกทั้งโดยสภาพการไหลของน้ำ ซึ่งชาวบ้านต้องพิจารณาว่าตลอดลำห้วยน้ำไหลอย่างไร เนื่องจากจะมีผลทำให้เกิดแรงกระแทก หากกั้นฝายในจุดที่น้ำมาแรงโดยไม่มีสภาพธรรมชาติช่วยชะลอแล้ว ฝายที่สร้างก็จะพังได้ ดังคำกล่าวของนายจ่อง โตภูเขียวและลูกหลาน

จากฝายต่างๆ ว่า "สภาพการไหลของแหล่งน้ำบ้านนี้ ไหลเชี่ยว แรง เร็วในช่วงฤดูน้ำหลาก น้ำมาแล้วมันก็ไป จึงคิดว่าทำยังไงจะให้น้ำขังอยู่ได้ ถ้าไม่ทำฝายก็ไม่ได้น้ำทำนา" ปฏิบัติการในการกักเก็บน้ำโดยรูปแบบการสร้างฝายจึงเกิดขึ้น ซึ่งเงื่อนไขในการเลือกพื้นที่ในประเด็นนี้ ชาวบ้านที่ใช้น้ำจากทุกฝายยึดถือเป็นประเด็นหลักสำคัญในลำดับต้นๆ ในการเลือก เนื่องจากมีความสำคัญทั้งต่อการกักเก็บน้ำแล้วยังสัมพันธ์กับการที่จะผันน้ำเพื่อส่งกระจายไปยังพื้นที่ทำกินได้ด้วย

(3) ลำห้วยบริเวณที่สร้างฝายจะมีสภาพเป็น"วังน้ำ" สภาพนิเวศส่วนหนึ่งของลำห้วยที่ช่วยให้ฝายในอดีตดำรงอยู่ ในบริเวณที่ทำการสร้างฝาย จะมีลักษณะเป็น"วังน้ำ" สภาพดังกล่าวจะช่วยทำให้การกักเก็บน้ำได้ปริมาณมาก การปล่อยน้ำไปสู่พื้นที่นาทำได้อย่างทั่วถึง ตามแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมการอธิบายแนวคิดดังกล่าวของ Steward โดยสรุปว่ากระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมจะดูที่วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัวของสังคมให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมจึงเป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์เรียนรู้และปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม (ยศ สันตสมบัติ, 2544) อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยเป็นแนวทางในการอธิบายการปรับตัวที่นอกเหนือจากการปรับตัวของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติ แต่ธรรมชาติเองก็มีการปรับตัวตามระบบธรรมชาติที่มีลักษณะ "ธรรมชาติเยียวยากันเอง" ผลดีของวังน้ำที่สัมพันธ์กับน้ำในระบบฝายก็คือ หากบริเวณหน้าฝายมีลักษณะของวังน้ำ จะช่วยทำให้การกักเก็บน้ำทำได้มาก และการปล่อยน้ำหรือผันน้ำไปยังพื้นที่นาก็สามารถทำได้ทั่วถึงด้วย รวมทั้งช่วยชะลอสภาพการไหลของน้ำโดยธรรมชาติให้ลดความเชี่ยวกราดลง จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญในการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย อาจกล่าวได้ว่าเป็นการปรับตัวของธรรมชาติที่มีต่อกันในระบบนิเวศแหล่งน้ำ "รวมถึงลักษณะความเป็นวังน้ำในอดีต จะมีระบบน้ำใต้ดินโดยมีสภาพเป็นน้ำซึมน้ำซับ จะทำให้การเพิ่มปริมาณน้ำมีตลอดเวลา ซึ่งนายอุดร เถื่อนขุนขำ และเพื่อนๆ สมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝายนาเหนือยังกล่าวว่า" ในอดีตบริเวณวังน้ำจะมีความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำเป็นอย่างมาก และปลาหลายชนิดก็มาวางไข่บริเวณนั้นด้วย แต่ในปัจจุบันสภาพดังกล่าวมีความเป็นวังน้ำอยู่ 2-3 แห่งเท่านั้น ขณะเดียวกันที่สภาพวังน้ำทั้งระบบนั้นหมายถึง ความหลากหลายของทรัพยากรที่เป็นผลผลิตจากน้ำอันได้แก่ สัตว์น้ำ พืชผัก ก็ได้หายไปพร้อมๆ กันรวมทั้งภูมิปัญญาชาวบ้านในการทำมาหากินจากผลผลิตของน้ำก็ค่อยๆ ลดความสำคัญลงไป บางส่วนมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ ซึ่งสภาพความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวพบตลอดลำห้วยสังขะยวน และลำห้วยอื่นๆ ที่ชาวบ้านสร้างฝาย

ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้รับคำยืนยันจากผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน โดยนายสำเลา โถปั้นกล่าวว่า"ในอดีตสภาพความเป็นวังน้ำจะทำให้ฝายไม่โป๊ด(ไม่พัง) หรือถ้าเป็นห้วยก็ช่วยชะลอไม่ให้ฝั่งห้วยโป๊ดคือกัน" จากการพูดคุยกับชาวบ้านทำให้เข้าใจมากขึ้น และสภาพวังน้ำ

ยังช่วยทำให้ความแรงของน้ำไม่เกิดทำลายอย่างล้างผลาญ กล่าวคือ สภาพการชะลอ ทำให้น้ำที่ไหลมาช่วงฤดูน้ำหลากลดความแรงลง และบางส่วนถึงจะไหลทะลักออกไปก็ยังแสดงให้เห็นความหลากหลายของทางเดินน้ำธรรมชาติที่เกิดขึ้น หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ร่องน้ำผ่าไร่" ซึ่งเป็นสภาพของร่องน้ำที่เกิดจากภาวะดังกล่าวในอดีตหากบริเวณใดมีร่องน้ำผ่าไร่ ก็จะช่วยสร้างความอุดมสมบูรณ์ชุ่มชื่นของดินบริเวณนั้น หรือที่ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งน้ำอุปโภคบริโภคในยามที่ไปทำมาหากินในบริเวณนั้นๆ ซึ่งในปัจจุบันเหลือน้อยมาก ผลมาจากการไถไร่ปลูกอ้อย ร่องน้ำธรรมชาติถูกดินทับถมจนเกือบจะไม่เหลือซากของความหลากหลาย

จากที่ได้กล่าวถึงสภาพวังน้ำซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งในการเลือกเป็นบริเวณก่อสร้างฝาย ขณะเดียวกันก็ต้องมีการพิจารณาทุกลักษณะประกอบกันจึงจะทำให้การเลือกพื้นที่สมบูรณ์และประสบผลสำเร็จในการสร้างฝายในอีกขั้นหนึ่ง

(4) ขนาดและที่ตั้งของพื้นที่ทำกินที่จะรับน้ำจากฝาย จะพิจารณาความสอดคล้องกับระดับความสูงของลำห้วย ชาวบ้านต้องคิดหาวิธีที่จะกักเก็บน้ำให้ได้ปริมาณมากเพื่อให้สามารถทำนาดำได้ และมีปริมาณน้ำเพียงพอตั้งแต่เริ่มต้นการผลิตจนถึงการเก็บเกี่ยวผลผลิต และในการก่อสร้างฝายยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการปล่อยน้ำไปยังพื้นที่ต่างๆ ด้วย ดังนั้นการพิจารณาที่จะต้องดำเนินควบคู่กันไปก็คือ บริเวณที่สร้างจะต้องสามารถขุดคลองส่งน้ำให้สามารถไปถึงพื้นที่ทำนาในบริเวณนั้นได้อย่างทั่วถึงและเพียงพอกับความต้องการ ในอดีตพื้นที่ทำนายังไม่ถูกปรับมากเท่ากับปัจจุบัน ดังนั้นชาวบ้านจึงจะต้องพิจารณาว่าพื้นที่ทำกินอยู่บริเวณใดบ้าง มีจำนวนเท่าใด ต้องวางแผนและร่วมกันพิจารณาว่าน้ำจะไปถึงหรือไม่ ซึ่งการพิจารณาดังกล่าวจะต้องทำควบคู่กับสามข้อที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นแล้ว จึงจะถือว่าการวางแผนนำน้ำจากฝายมาใช้ได้ผล ประเด็นดังกล่าวพบในทุกฝาย แต่มีบางประเด็นที่ฝายนาเหนือมีบางอย่างที่เป็นข้อจำกัดซ่อนอยู่ลึกๆ เช่น การสร้างฝายในปัจจุบันมีขนาดเมื่อเปรียบเทียบกับฝายทุกฝายในหมู่บ้านแล้ว ฝายนาเหนือจะมีขนาดกลาง ในขณะที่พื้นที่ทำนามีประมาณ 50 ไร่เท่านั้น แต่ด้วยเหตุผลที่ต้องการกักเก็บเพื่อให้การปลูกพืชหลากหลายมากขึ้น จึงมีการปรับปรุงฝายอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน ฝายถูกปรับปรุงสันฝายให้แข็งแรง สูง เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ในช่วงฤดูแล้งมากขึ้น

จะเห็นได้ว่าปัจจัยในการเลือกพื้นที่ในการก่อสร้างฝายของชาวบ้านนั้นล้วนสัมพันธ์กับการเรียนรู้จากการใช้ชีวิตกับธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า ซึ่งทุกส่วนล้วนให้ผลผลิตในส่วนต่างๆ ที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับการใช้ชีวิตของผู้คนที่ดำรงอยู่ท่ามกลางธรรมชาติทั้งสิ้น โดยที่ทุกปัจจัยที่ชาวบ้านทุกฝายพิจารณาในการเลือกพื้นที่ เนื่องมาจากการเรียนรู้ผ่านการทดลองปฏิบัติจนเป็นผลึกของประสบการณ์ และมีการสืบทอดวิธีการดังกล่าวจากการใช้ชีวิตร่วมกันผ่านร้อนผ่านหนาวกับคนรุ่นก่อน ได้รับฟังจากปากของคนรุ่นพ่อ เกิดจากการลงมือปฏิบัติ

ร่วมกัน จนสามารถพัฒนามาเป็นวิธีการจัดการน้ำทั้งระบบที่คนกับธรรมชาติอยู่ร่วมกันได้อย่างสมดุลในยุคอดีต ในปัจจุบันแม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไป สิ่งที่ยังพอหลงเหลืออยู่ในเชิงรูปธรรมก็คือภาคปฏิบัติการในการนำน้ำมาใช้ของชาวบ้านที่เป็นสืบทอดผ่านภาคปฏิบัติการการใช้น้ำจากรูปแบบฝาย และความเป็นนามธรรมที่ยังคงอยู่ในใจของผู้คน คือ จิตสำนึกในการใช้และการดูแลที่สะท้อนผ่านพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้ ดูแล น้ำและทรัพยากรอื่นๆ ที่มีมาอย่างต่อเนื่องพัฒนาอยู่ในจิตสำนึกในการใช้น้ำของผู้คน ส่งผลให้เกิดการใช้ และการแบ่งปัน กันอย่างเป็นธรรมเรื่อยมา

ในเบื้องต้นเมื่อเลือกพื้นที่ได้แล้ว เมื่อจะใช้พื้นที่แห่งนั้นในการก่อสร้างฝาย ชาวบ้านจะต้องมีการบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทาง ซึ่งเป็นความเชื่อที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่ามีความสัมพันธ์กับการจัดการน้ำ นั่นก็คือชาวบ้านมีความเชื่อเรื่องผี ซึ่งเป็นผีที่ดูแลทรัพยากรน้ำ ดิน ป่า นั่นเอง จะก่อสร้างบริเวณไหนก็จะต้องบอกกล่าวเจ้าที่ เจ้าทางบริเวณนั้น ซึ่งเป็นการขออนุญาตในการก่อสร้าง ซึ่งนายจ่อง โตภูเขียวกล่าวว่า “หากไม่ขออนุญาตผีเจ้าบ้าน และฝายที่ก่อสร้างไม่สำเร็จ หรืออาจใช้การไม่ได้ ก็จะบนเจ้าบ้าน ถ้าฝายสร้างได้สำเร็จก็ต้องไปแก้บนด้วยเครื่องเซ่น เหล้า ไก่ ถ้าไม่ไปแก้บน ชาวบ้านที่มาร่วมก่อสร้างฝายในวันนั้นก็จะมีอันเป็นไป” ข้อมูลดังกล่าวชัดเจนเฉพาะฝายที่คนรุ่นก่อนยังมีชีวิตอยู่ หรือคนที่ร่วมกับคนต้นคิดยังมีชีวิตอยู่ คือ ฝายบ้าน ฝายห้วยหม้อแตก โดยชาวบ้านกล่าวว่าหากเป็นฝายบ้านจะบอกกล่าวอันดับแรกคือผีเจ้าบ้าน เพราะฝายก่อสร้างอยู่ใกล้ๆ กับศาลเจ้าบ้านซึ่งดูแลทั้งน้ำ ดิน ป่า และผีอื่นๆ ที่อยู่ในความดูแลของผีเจ้าบ้านอีกที เช่น ผีป่าก็มี ผีน้ำก็มี ผีดินก็มี ก็ต้องบอกให้หมด โดยในการบอกกล่าวจะมีลักษณะเหมือนการอธิษฐาน โดยนายจ่อง โตภูเขียวเล่าถึงคำกล่าวเท่าที่จำได้ว่า “ลูกมาขอสร้างฝายบริเวณนี้ให้ช่วยดูแลไม่ให้โป๊ดให้พัง ให้มีน้ำดีตลอดปี” แล้วยกมือขึ้นหัว ก็พอแล้ว นายจ่อง ยังเล่าว่า “สมัยเป็นฝายขี้ดินพ่อพาทำ ทุกคนที่มาเฮ็ดฝายนำกันก็ว่าตาม แล้วก็ยกมือขึ้นหัว” ผู้ที่จะเป็นคนนำกล่าวส่วนใหญ่จะเป็นเป็นผู้อาวุโสที่สุดในกลุ่มที่สร้างฝายด้วยกัน การบอกกล่าวไม่ต้องมีชาวบ้านมารวมกันมากมายอะไร มีเฉพาะผู้ที่จะมาช่วยกันดูแล จัดการขุดและการปรับพื้นที่เท่านั้น

2) การเลือกวัสดุในการก่อสร้าง

ในช่วงเริ่มต้นการก่อสร้างเกือบจะทุกฝาย จะใช้วัสดุที่สำคัญในการก่อสร้างคือดิน และเป็นการเรียนรู้ของคนรุ่นก่อนพาทำ เป็นการสร้างฝายที่ไม่ต้องลงทุนเป็นเงิน แต่อาศัยการลงแรงของกลุ่มคนที่จะมาใช้น้ำร่วมสายเดียวกัน โดยเฉพาะฝายที่เกิดในลำดับต้นๆ อย่างฝายห้วยกกดูณ ฝายบ้าน ล้วนเป็นคนเก่าแก่พาทำและคนรุ่นก่อนได้เสียชีวิตลงไปแล้ว ยกเว้นฝายผาข้าวหลามเริ่มต้นจากการทำฝายไม้ ซึ่งลูกหลานของคนต้นคิดให้ข้อมูลเกี่ยวกับฝายผาข้าว

หลามแบบคาดการณ์โดยนางอัมพร เถื่อนขุนขำซึ่งเป็นผู้รู้จากฝายผาข้าวหลามกล่าวว่า "พ่อโส้นอีคงดูว่าแต่ก่อนไม้หลายก็เลยใช้ไม้ทำฝาย" ส่วนฝายอื่นๆ ที่เริ่มต้นก่อสร้างก็ใช้ดินล้วนๆ ในการก่อสร้างฝาย ซึ่งในที่นี้จะได้กล่าวถึงการเลือกวัสดุในการก่อสร้างฝายประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่สืบทอดมาจากอดีตเป็นสำคัญ อันได้แก่

(1) ฝายไม้ วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างฝายไม้หลักๆ ประกอบด้วย

ก. ไม้ ไม้ที่ชาวบ้านใช้ในการก่อสร้างฝายไม้เมื่อนำมาดัดแปลงพร้อมที่จะดำเนินการก่อสร้างฝายไม้ในช่วงที่ทำฝายบ้าน ซึ่งสามารถแบ่งไม้ได้เป็น 3 ลักษณะคือ ลักษณะแรก ไม้หมอน เป็นไม้ทั้งต้น มีขนาดใหญ่เท่าหนึ่งถึงสองคนโอบ ซึ่งชาวบ้านเรียกตามลักษณะของการนำไม้มาใช้ โดยไม้หมอนจะต้องถูกนำมาวางขวางลำห้วยเป็นชั้นๆ สลับกับอื่นๆ ส่วนในการเลือกไม้ชาวบ้านมีหลักการแนวคิดในการพิจารณาคือ ลักษณะของเนื้อไม้ ชนิด ขนาดว่าเหมาะกับการนำมาเป็นวัสดุส่วนใดบ้าง โดยไม้ที่ใช้จะเป็นไม้เนื้อแข็งทั้งสิ้น ขนาดที่เลือกแต่ละต้นจะเท่าโอ่ง ได้แก่ ไม้แดง ไม้ติ้ว เป็นต้น เนื่องจากไม้ดังกล่าวมีความทนทาน ไม่ผุพังง่าย จึงเหมาะที่จะใช้เป็นไม้หมอน ซึ่งนายจ่องเปรียบไม้ดังกล่าวว่าเหมือนคานของบ้าน ถ้าเปรียบกับฝายก็จะต้องทำไม้หมอนฝังดินไว้ชั้นร่างอยู่ติดกับก้นห้วย ซึ่งเป็นโครงสร้างหลักหากไม่มีก็สร้างฝายไม้สำเร็จได้ยาก ไม้หมอนจึงมีความสำคัญมาก ไม้ลักษณะที่สอง ไม้ระแนง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "หลักเข็ม" ใช้ไม้เนื้อแข็งเช่นเดียวกันกับไม้หมอน แต่ต่างกันตรงที่ขนาดของท่อนไม้ ไม้ระแนงชาวบ้านเลือกจะมีขนาดเล็กเท่าแขนคน ไม้ระแนงเป็นไม้ที่เป็นวัสดุที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งจะต้องนำมาตอกติดกับไม้หมอนที่เจาะรูไว้แล้วตีสลับรูขัดกัน ไปมา ตอกหน้าตอกหลัง เพื่อยึดกับไม้หมอนให้สามารถต้านทานกับแรงดันของน้ำ อีก ทั้งยังเป็นตัวยึดวัสดุส่วนอื่นๆ ได้เป็นอย่างดี ไม้ลักษณะที่สาม ได้แก่ เปอะไม้ไผ่ ชาวบ้านจะใช้ไม้ไผ่ทั้งลำมาทุบในลักษณะตีให้แตก สามารถนำมาสานได้หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "มาทำให้เป็นฟาก"แล้วนำมาจักสานลายสองสานเป็นชั้นๆ เพื่อใช้ปูหรือหรือภาษาชาวบ้านเรียก "เปอะ" พื้นหน้าฝายจนถึงสันฝายหรือหัวฝาย เพื่อกันดินพังทลาย นำมาปูพื้นจากหน้าฝายออกมาประมาณ 2-3 เมตร เพื่อป้องกันดินพัง แล้วเอาดินลูกแข้ที่ทำจากดินเหนียวมาถมอัดทับลงไปอีกที

ข. ดิน ชาวบ้านจะใช้ดินที่มีคุณสมบัติเป็นดินละเอียด เหนียว จึงใช้ดินจอมปลวก เมื่อนำมาปั้นอัดให้แน่นปั้นเป็นลูกกลมๆ แล้วชาวบ้านเรียกว่า "ดินลูกแข้" ซึ่งดินลูกแข้จะเรียกตามลักษณะการปั้นของดิน โดยวิธีการในการทำดินลูกแข้ นั้นจะต้องปั้นอัดดินเป็นลูกกลมขนาดพอคนอุ้มไหว นำมาอัดทับกันสูงประมาณ 1 เมตรกว่าเนื่องจากพิจารณาแล้วเห็นว่ามีคุณสมบัติที่จะช่วยยึดให้ส่วนประกอบอื่นๆ ติดแน่นกันในแต่ละหมอน ซึ่งหมายความว่า ไม้หนึ่งหมอนนั้น จะมีส่วนประกอบอื่นๆ ได้แก่ ไม้หมอน ไม้ระแนง เปอะไม้ไผ่ และดินลูกแข้ ดังนั้น

ในการทำแต่ละหมอนวัสดุต่างๆ บางส่วนสามารถเตรียมไว้ล่วงหน้าได้ทั้งหมด นอกจากดินลูกแข้ที่จะต้องเตรียมในระหว่างการสร้างฝาย และในการทำต้องประสานกันในทีมให้ดี และทำให้ทันในการทำฝายในแต่ละหมอน เพราะไม่อย่างนั้นคุณสมบัติของดินก็จะจะแห้งเสียก่อนซึ่งใช้การไม่ได้ ที่จะได้ใช้เป็นส่วนประกอบในการยึดวัสดุระหว่างดินกับไม้ ในการทำจึงต้องอาศัยความร่วมมือกันเป็นทีม และมีการจัดแบ่งงานกันให้ดีด้วย โดยแต่ละครัวเรือนที่ทำด้วยกันจะมาช่วยกันปั้นดินโดยนำดินจอมปลวกจากที่นาตนเอง กิจกรรมนี้มาช่วยกันทั้งผู้หญิง ผู้ชาย ดังนั้นจะเห็นว่าสิ่งสำคัญของกระบวนการทำงานในส่วนนี้จะต้องเน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกเป็นสำคัญงานจึงจะดำเนินไปได้ในแต่ละขั้นตอน ดินลูกแข้นอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างฝายแล้วประโยชน์อีกด้านหนึ่งที่ไม่อาจละเลยได้ก็คือ การนำดินลูกแข้ไปช่วงทำให้ระดับน้ำสูงขึ้นเพื่อให้สามารถผันน้ำไปยังคลองส่งน้ำ และกระจายน้ำเข้าสู่พื้นที่ทำกินได้ โดยเฉพาะในช่วงที่มีน้ำในฝายจำนวนจำกัด ก็จะนำดินลูกแข้ โยนไปในบริเวณหน้าฝาย เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่สัมพันธ์กับวิธีการนำน้ำมาใช้ตามวิธีดั้งเดิมคือการไม่พึ่งเทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่เปิดเข้าโดยวิธีดั้งเดิม จะช่วยควบคุมไม่ให้เกิดการใช้น้ำอย่างฟุ่มเฟือย แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านมีวิธีคิดที่ไม่เอาเปรียบธรรมชาติแต่จะใช้อย่างเหมาะสม

จะเห็นได้ว่าช่วงที่ฝายบ้านสร้างฝายไม้ในปี พ.ศ. 2517 ฝายผาข้าวหลามเริ่มต้นทำฝายไม้ตั้งแต่ปี พ.ศ 2495 ซึ่งเกิดมาก่อนแต่ความรู้ดังกล่าวไม่ถูกถ่ายทอดหรือรับรู้กับคนอื่นๆ ได้มากนัก ไม่ทราบด้วยเหตุผลอะไร ในการเรียนรู้ระหว่างผู้ใช้น้ำฝายบ้านซึ่งประมาณปี พ.ศ. 2517 ที่ทำฝายบ้านจึงไม่ปรากฏข้อมูลว่ารับรู้ หรือเรียนรู้มาจากฝายผาข้าวหลาม แต่พบว่าได้เรียนรู้มาจากเพื่อนบ้าน ซึ่งเป็นเสี่ยวของนายจ่อง โตภูเขียวที่อยู่ อำเภอหล่มสัก นายจ่องพานายบุญ ตู้เงิน และนายกัญหา แถวบุญตา ไปดูฝายไม้ที่นั่น แถวนั้นเขาจะทำฝายไม้กัน ไปคุยกับคนสร้างฝายไม้และนำมาปรับประยุกต์ทำฝายไม้ที่บ้านวังสวาบ และเป็นที่ยืนยันได้ว่าความรู้ในการจัดเตรียมวัสดุซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้งานก่อสร้างฝายที่จะกล่าวถึงต่อไปดำเนินต่อไปได้นั้น บทเรียนจากการก่อสร้างฝายไม้ของฝายบ้านที่สำคัญ ซึ่งเป็นบทเรียนในการสร้างฝายที่ค่อนข้างสมบูรณ์แบบ และมีการผสมผสานความรู้ทั้งที่มีอยู่เดิม และประการณ์การเรียนรู้จากความรู้ภายนอก และเป็นความรู้ระหว่างชาวบ้าน ทำให้เกิดการรับรู้เรื่องกระบวนการสร้างฝายทั้งระบบได้ โดยเฉพาะในหมู่คนกลางคนในปัจจุบัน สามารถบอกเล่าสู่กันฟังได้ถึงสภาพฝายในอดีต ดังนั้นการสร้างฝายที่มีกระบวนการที่อาศัยทั้งความรู้ทางทักษะ เทคนิคประกอบกับความรู้ในการจัดการ วางแผน และความร่วมมือที่สำคัญจากผู้ใช้น้ำร่วมกัน จึงเป็นรูปธรรมที่สร้างให้เกิดการรับรู้ในวงกว้าง เป็นประวัติศาสตร์ที่ลูกหลานได้กล่าวขัวญถึง หรือเล่าสืบต่อกันมาจวบจนปัจจุบัน

(2) ฝายดิน

ในการเลือกวัสดุเพื่อทำฝายดิน ชาวบ้านพิจารณาถึงคุณลักษณะของดินเป็นสำคัญ เพื่อจะช่วยทำให้ตัวฝายมีความแข็งแรงมากที่สุด ในการนำมาใช้จะต้องมีการเทผสมผสานกัน เพื่อให้ดินมีน้ำหนัก ติดแน่น เชื่อมกันเป็นตัวฝายที่แข็งแรง ซึ่งวัสดุดังกล่าวประกอบด้วยวัสดุหลักๆ ที่ ได้แก่

ก. ดินหินแฮ่ ลักษณะดินเป็นดินลูกรัง มีทั้งกรวด ดิน

ข. ดินปลวก มีลักษณะดินเป็นดินเนื้อละเอียด เมื่อนำมาผสมกับน้ำสามารถปั้นเป็นก้อน และมีคุณสมบัติที่จะช่วยยึด หรือช่วยทำให้ติดแน่นขึ้น

ค. ดินฝั่งห้วย ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นดินร่วนปนทราย และปนเหนียวบ้างเล็กน้อย เพื่อนำมาเป็นส่วนหนึ่งของตัวฝายเพื่อกักกั้นน้ำ

ง. เปอะไม้ไผ่ นำไม้ไผ่มาสานลายสอง เพื่อไว้ปูพื้นหน้าฝาย และหลังฝาย เพื่อช่วงไม่ให้ดินทั้งสองส่วนพังทลาย

คุณสมบัติแต่ละอย่างของวัสดุ ชาวบ้านได้เรียนรู้ภายใต้การดำรงชีวิตประจำวัน แล้วนำมาปรับประยุกต์ใช้กับการสร้างฝายดังกล่าว และเป็นที่ชัดเจนว่า ชาวบ้านจะเน้นการพึ่งพาจากฐานทรัพยากรภายในชุมชน ซึ่งฝายที่ก่อสร้างจึงมีต้นทุนต่ำ อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าไม่เน้นการสร้างที่ถาวร สามารถปรับปรุงได้ รวมทั้งไม่เอาเปรียบ หรือไม่ทำลายระบบธรรมชาติภายใต้ระบบนิเวศและความหลากหลายของดิน น้ำ ป่า เป็นสำคัญ เหล่านี้เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่แฝงด้วยการให้คุณค่าต่อสรรพสิ่งทั้งมวล ส่งผลให้โดยเฉพาะในการเลือกวัสดุก็ไม่ทำลายทรัพยากรแบบล้างผลาญ

(3) ฝายหินภูเขา

ฝายหินภูเขา ถูกพัฒนาโดยชาวบ้าน โดยเฉพาะกลุ่มฝายบ้านที่เป็นฝายแรกที่คิดค้น เนื่องจากฝายดิน ฝายไม้ที่ก่อสร้างบริเวณฝายบ้าน ไม่ได้ผล ดังนั้นฝายหินจึงเป็นฝายที่เป็นเสมือนประกาศนียบัตรแห่งชีวิตของชาวบ้าน ที่เป็นทั้งความหวัง ทางเลือกที่ถูกกลั่นกรอง พัฒนามาตามยุคสมัย อีกทั้งยังเป็นฝายที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างศาสตร์สมัยใหม่ และศาสตร์ดั้งเดิมของชาวบ้านได้อย่างลงตัว ภูมิปัญญาในการสร้างฝายจึงปรับเปลี่ยนอย่างไม่หยุดนิ่ง และเห็นได้ชัดว่า ประสบการณ์การเรียนรู้ในการก่อสร้างฝายที่ผ่านมา ช่วยทำให้กำหนดแนวทางในการนำวัสดุที่เหมาะสมกับสภาพหรือบริเวณที่สร้างฝายแต่ละแห่ง ซึ่งฝายบ้านเป็นฝายขนาดใหญ่ที่สุดของหมู่บ้าน ที่มีการเริ่มต้นกักเก็บน้ำให้หลากหลายครัวเรือนได้สำเร็จ ซึ่งวัสดุที่เลือกใช้ในการสร้างฝายหินภูเขา หรือที่ชาวบ้านเรียก “ฝายหิน” วัสดุที่สำคัญหลักๆ คือ

ก. หินภูเขา เป็นวัสดุหลักที่ใช้ทำตัวฝาย และนำมามาเป็นองค์ประกอบของการวางเป็นพื้นหน้า และหลังฝายเพื่อป้องกันฝายพัง โดยต้องนำมาผ่านกระบวนการทุบ ตีหินให้แตก ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ทำได้ยาก แต่ชาวบ้านก็ใช้ภูมิปัญญาในการจัดการได้ กล่าวคือ หินที่ใช้จะมีทั้งก้อนเล็ก ก้อนใหญ่ นำไปใช้ผสมผสานกัน โดยมีวิธีการที่จะทำให้หินเป็นก้อนเล็กก้อนใหญ่ คือการใช้ไฟเผา แล้วใช้ค้อนทุบด้วยแรงคน เป็นต้น

ข. ปูนซิเมนต์ เป็นวัสดุสมัยใหม่ที่เข้ามาสู่ชุมชน โดยชาวบ้านเรียนรู้คุณสมบัติในการใช้ประโยชน์ ผ่านจากการเข้ามาพัฒนาโครงการสาธารณูปโภคของภาครัฐ คือ การสร้างถนนคอนกรีตในชุมชน จึงนำมาเป็นส่วนผสมดัดแปลงเพื่อใช้เป็นวัสดุที่ช่วยยึดติดหินระหว่างก้อน หากจะเปรียบเทียบกับการสร้างก่อนหน้านี้ ปูนซิเมนต์ก็มาแทนที่ดินลูกแข้ ซึ่งชาวบ้านใช้ในการยึดติดวัสดุเช่นเดียวกัน เป็นการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมสอดคล้องกับประเภทของฝาย และการเรียนรู้จากภายนอกมีผลทำให้ชาวบ้านเกิดทางเลือกที่หลากหลายยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็ยังคงวิธีการจัดการแบบชาวบ้านไว้

ส่วนเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเลือกใช้วัสดุดังกล่าวเนื่องจากในอดีตทรัพยากรดังกล่าวชาวบ้านสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้โดยไม่มีปัญหา เพราะในช่วงเวลานั้นยังไม่ประกาศเป็นป่าสงวน ดังนั้นภูเขาลูกต่างๆ จึงเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งชาวบ้านก็เลือกใช้หินจากภูเขาที่ใกล้บ้านที่สุดก็คือ ภูขี้ไก่ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า"ภูตอง" ชาวบ้านจะมีการพิจารณาจัดเตรียมวัสดุโดยหาได้ก็จะดูจากหมู่บ้านตนเองว่ามีอะไร โดยเฉพาะหมู่บ้านนี้มีภู หรือภูเขาอยู่ติดบ้าน ก็จะไปช่วยกันตีหิน ทั้งก้อนเล็ก ก้อนใหญ่ ส่วนวัสดุที่ต้องพึ่งพาภายนอกเพื่อเพิ่มความแข็งแกร่งในการยึดหินก้อนเล็กก้อนใหญ่ให้ติดแน่นก็คือ ปูนซิเมนต์ ไปเห็นแบบอย่างการใช้ปูนซิเมนต์ช่วงที่เขาทำถนนกัน เห็นว่ามันจะทำให้หินเกาะติดกันดีก็เลยนำมาใช้บ้าง และในครั้งนั้นเป็นการลงทุนด้วยเงินก้อนโตที่ทั้ง 6 ครัวเรือนในกลุ่มฝายบ้านจะต้องลงเงินกันครัวเรือนละ 5,000 บาท ซึ่งนอกจากครัวเรือนพ่อจ่องแล้วไม่มีใครมีเงินก้อน พ่อจ่องซึ่งเป็นหัวหน้าฝายในอดีตก็ให้ยืมก่อนแล้วค่อยใช้คืนทีหลัง ซึ่งมีลักษณะถ้อยที ถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน

จะเห็นว่าในการเลือกวัสดุก่อสร้างฝายของชาวบ้าน ซึ่งสัมพันธ์กับความรู้ในการจำแนกประเภทฝายอย่างเข้าใจของชาวบ้าน จึงเกิดการเรียนรู้และเข้าใจว่าฝายประเภทไหนจะต้องใช้วัสดุอะไร ซึ่งในช่วงแรกที่ก่อสร้างฝาย ซึ่งเป็นการก่อสร้างที่เกิดจากปฏิบัติจริง เริ่มจากการสร้างฝายไม้ ฝายดิน และฝายหินภูเขาผสมคอนกรีตหรือปูนในปัจจุบัน พัฒนาการในการใช้วัสดุส่วนหนึ่งมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในสมัยนั้นๆ และยังบ่งบอกถึงการเรียนรู้อย่างลึกซึ้งถึงคุณสมบัติต่างๆ ที่เหมาะสม ซึ่งแต่ละส่วนก็มีคุณสมบัติแตกต่าง และการใช้ประโยชน์แตกต่างกันไป การเรียนรู้ถึงวิธีการต่างๆ มีลักษณะของการ

ผสมผสาน กล่าวคือ เป็นการต่อยอดประสบการณ์เป็นลำดับ และไม่ได้ปิดกั้นตัวเอง การมีเครือข่ายความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้อง ทำให้เกิดเป็นโอกาสที่ได้ไปรู้ไปเห็นวิธีการสร้างฝายของที่อื่นแล้วนำมาปรับปรุงวิธีการก่อสร้าง ซึ่งฝายบ้านเป็นต้นแบบของการเรียนรู้ และการรับรู้จากภายนอก และยังเป็นฝายที่สร้างให้เกิดการเรียนรู้จากภายในอีกต่อหนึ่ง จึงเกิดมีฝายหินปรับปรุงฝายนาเหนือจากฝายดิน เป็นฝายหินภูเขาผสมคอนกรีต และสร้างฝายดินที่ห้วยหม้อแตกในยุคต่อมา รวมทั้งการที่ได้มีโอการได้เรียนรู้และเห็นภาคปฏิบัติการของเพื่อนบ้านในการทำฝาย ชนิดอื่นนอกจากฝายดิน การรับเอาความรู้ในการทำฝายไม้ จึงเป็นความรู้ใหม่จากภายนอกที่นำมา\ผสมผสานกับประสบการณ์เดิมในการสร้างฝาย

ฐานความรู้ที่เกิดจากความเข้าใจทั้งทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เอื้อให้เกิดการเข้าไปใช้ประโยชน์ และในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรชาวบ้านยังคงมีความอ่อนน้อมถ่อมตน มีการบอกกล่าวหากมีการไปใช้ไม้ในป่า หรือมีการไปตีหินบนเขา เป็นการขออนุญาตในการใช้ทรัพยากร แต่ในปัจจุบันในการเข้าไปใช้ประโยชน์ จากป่า เขา ในลักษณะที่เคยพึ่งพาในการสร้างฝายคงเป็นไปไม่ได้ เนื่องจากในช่วงที่รัฐเข้ามาจัดการทรัพยากร และมีการประกาศพื้นที่ที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาอาศัยโดยส่วนมากให้เป็นพื้นที่ป่าสงวน ห้ามเข้าไปใช้และทำลาย การปรับเปลี่ยนวัสดุมาเป็นปูนซิเมนต์ของฝายบ้าน จึงเป็นพัฒนาการการก่อสร้างฝายที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์และโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่มีอยู่ในปัจจุบันอีกด้วย ดังนำการปรับรูปเป็นฝายปูนในปัจจุบัน จึงเหมาะสมกับสภาพการณ์ของการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะของความรู้ในการเลือกวัสดุสร้างฝายไม่ว่าจะเป็นฝายประเภทไหนในอดีต ความรู้จะฝังอยู่กับตัวคนในลักษณะของกระบวนการและวิธีการทำงาน มีการผลิตซ้ำความรู้อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้เนื่องมาจากก่อนหน้านี้ทั้งฝายบ้านและฝายนาเหนือมีการปรับปรุงฝายอย่างต่อเนื่อง ภายใต้เงื่อนไขสำคัญคือ สภาพทรัพยากรและการเข้าถึงมีการปรับเปลี่ยน การเรียนรู้ใหม่ที่พบว่าวัสดุบางอย่างจะทนกับสภาพความแรงของน้ำ ยิ่งโดยเฉพาะในปัจจุบัน ความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำที่ช่วยชะลอการพังทลายของฝายในช่วงที่น้ำมาแรงหมดสภาพไป กล่าวคือ สภาพความเป็นวังน้ำสูญเสียคุณค่าความหมายดั้งเดิมที่มีต่อชาวบ้านเป็นอย่างมาก ส่วนหนึ่งมาจากการเปลี่ยนแปลงการผลิตเป็นพืชเศรษฐกิจในปัจจุบัน ดังที่ได้กล่าวถึงในรายละเอียดมาแล้ว ดังนั้นองค์ความรู้ของชาวบ้านก็มีการปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความเปลี่ยนแปลงไปทั้งทางด้านกายภาพ โดยที่สัมพันธ์กับสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรที่เคยมีมาแต่เดิม ปัจจุบันไม่สามารถที่จะเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าได้เหมือนอดีต เป็นสภาวการณ์ที่บีบรัดทางด้านโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรจากผลของแนวทางการจัดการทรัพยากรของรัฐ ตั้งแต่เรื่องการให้สัมปทานไม้ การประกาศให้พื้นที่ที่ชาวบ้านเคยใช้ประโยชน์เป็นป่าสงวน ซึ่งแสดงให้เห็น

ถึงความไม่เข้าใจถึงรากเหง้าทางวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตของชาวบ้าน แต่กลับกลายเป็นการสร้างค่านิยมใหม่โดยไม่รู้ตัว เช่น ชาวบ้านเห็นการตัดไม้แบบไม่ใยดี เห็นการปลูกป่าทดแทนที่ขาดการดูแล

กล่าวโดยสรุปในการเลือกวัสดุในการสร้างฝายประเภทต่างๆ ของชาวบ้าน แสดงให้เห็นความหลากทั้งในแง่วัสดุที่ใช้ ซึ่งชาวบ้านจะเลือกให้มีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ สภาพการไหลของน้ำ ดังนั้นฝายต่างๆ ที่ก่อสร้างในแต่ละแห่งจึงมีจุดเริ่มต้นในการสร้างฝายประเภทต่างๆ แตกต่างกันออกไป ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของชุมชนกับภายนอกไม่ว่าจะเป็นผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ภาครัฐ ภาคเอกชน โดยเฉพาะในส่วนของภาครัฐที่มาพร้อมกับนโยบายการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งในด้านสาธารณูปโภคหลักๆ ได้แก่ ถนน น้ำ ไฟฟ้า การเข้ามาของอำนาจในการจัดการทรัพยากรของภาครัฐในการจัดการป่า รวมทั้งแนวนโยบายทางการพัฒนาที่เน้นการพัฒนาในทางเศรษฐกิจ แนวทางการพัฒนาแหล่งน้ำตามแบบของรัฐในการสนับสนุนงบประมาณในการปรับปรุงฝาย ที่มาพร้อมกับการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ ส่งผลทำให้เทคโนโลยีสมัยใหม่เริ่มเข้ามามีบทบาทกับชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสร้างฝาย ชาวบ้านได้เกิดการเรียนรู้ถึงความคงทนของวัสดุคือปูนซิเมนต์และผสมผสานกับเงื่อนไขภายในที่สภาพแวดล้อม และฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เริ่มมีข้อจำกัดทั้งในการเข้าถึง ความเสื่อมสภาพ การลดลงของความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำมีมากขึ้นเป็นลำดับ จากสภาพการณ์ดังกล่าวมีผลต่อการจัดการของชาวบ้านเป็นอย่างมาก เนื่องจากภายใต้โครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐส่วนหนึ่ง ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้และมีการปรับปรุงในแง่วัสดุในการสร้างฝาย ในปัจจุบันจึงพบว่ามีฝายที่ก่อสร้างเป็นฝายปูน แต่ทั้งนี้ในการนำมาใช้ชาวบ้านก็ปรับปรุงจากฐานรากเดิม เพียงแค่ปรับในเรื่องวัสดุ และรูปแบบที่เหมาะสมเท่านั้น ทั้งนี้ก็ไม่ได้ทำให้เสียภาพของการจัดการแต่อย่างใด ดังนั้นเราจึงพบว่าชาวบ้านยังคงเป็นผู้เลือกภายใต้สภาพการณ์ในด้านต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป นอกเหนือจากชาวบ้านจะต้องปรับรูปแบบก่อสร้างฝายให้เหมาะสมกับความแรงของน้ำในปัจจุบัน เรายังพบว่าหากฝายใดที่ยังสามารถกักเก็บน้ำได้ก็ไม่มีการปรับวัสดุแต่อย่างใด เราจึงพบว่ายังมีประเภทของฝายที่หลากหลายในชุมชน ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงสิทธิของชุมชนในการจัดการ กรณีของกลุ่มผู้ใช้น้ำก็เช่นเดียว พวกเขามีสิทธิที่จะเลือกในบางสิ่งที่จำเป็นต้องปรับเท่านั้น นี่คือ ระบบการจัดการของชาวบ้านที่ไม่ได้ปฏิเสธเทคโนโลยีจากภายนอก แต่จะมีการตั้งรับและเลือกนำไปใช้อย่างมีเหตุผล ทำให้ชาวบ้านมีการปรับรูปแบบการก่อสร้างฝายเพื่อให้สามารถเกิดการใช้ประโยชน์ได้ในแต่ละช่วงเวลา

3) การก่อสร้างฝาย

องค์ความรู้ในการก่อสร้างฝายของแต่ละแห่งนั้น โดยเฉพาะฝายที่เกิดในช่วงแรก คือฝายผาข้าวหลาม เป็นฝายของครัวเรือน ที่พยายามพัฒนาวิธีการกักเก็บน้ำเพื่อขยายพื้นที่ในการทำนาดำ ซึ่งแต่เดิมทำได้เฉพาะที่หนองน้ำใกล้บ้าน การก่อสร้างฝายจึงเป็นไปอย่างเรียบง่าย และพัฒนากันเองในครัวเรือน เป็นการพัฒนาความรู้จากภายในซึ่งคนเก่าแก่ของหมู่บ้านที่ทำกินในเขตพื้นที่บริเวณต่างๆ เรียนรู้กับธรรมชาติของน้ำ ทรัพยากรต่างๆ ที่อยู่รายรอบตัว จนเป็นที่มาของการพัฒนารูปแบบวิธีการจัดการน้ำด้วยตนเองเป็นสำคัญ ในการสร้างฝายในช่วงแรกๆ จึงเริ่มจากการสร้างฝายไม้ ฝายดิน ฝายหินภูเขา และฝายปูนในปัจจุบัน ซึ่งในรายละเอียดการก่อสร้างฝายแต่ละประเภทนั้น จะเน้นหนักในการนำเสนอถึงวิธีการก่อสร้างฝายที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในอดีตเป็นสำคัญ โดยนำเสนอองค์ความรู้กรณีการก่อสร้าง จะเสนอกรณีฝายบ้านเป็นหลัก เนื่องจากผู้ที่ริเริ่มในการก่อสร้างฝายยังมีชีวิตอยู่ เป็นฝายที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่สำคัญ รวมทั้งเห็นพัฒนาการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่เป็นฝายดิน ฝายไม้ ฝายหินภูเขา และในปัจจุบันเป็นฝายคอนกรีตหรือทีชาวบ้านเรียกว่า "ฝายปูน" ทำให้เห็นพัฒนาการความเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงเวลาที่ครอบคลุมประเภทของฝายที่มีอยู่ในหมู่บ้านแห่งนี้ ส่วนฝายอื่นๆ จะหยิบยกมาเฉพาะเนื้อหาบางส่วนที่ลูกๆ หลานๆ สามารถให้ข้อมูลได้ และทำให้เห็นองค์รวมของความรู้ในการสร้างฝายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ดังนั้นในการนำเสนอครั้งนี้จะได้กล่าวถึงวิธีการก่อสร้างฝายในอดีตที่แสดงให้เห็นวิถีแห่งภูมิปัญญาที่มีเฉพาะที่เฉพาะถิ่นของชาวบ้านที่ครอบคลุมฝายทั้ง 3 ประเภท ได้แก่ ฝายไม้ ฝายดิน และฝายหินภูเขา ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

(1) การก่อสร้างฝายไม้ หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า "ฝายเข็ม" ภาคปฏิบัติการการก่อสร้างฝายใน ปี พ.ศ. 2517 ชาวบ้านกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้านได้มีความพยายามในการก่อสร้างฝายครั้งที่สองนับแต่ฝายดินไม่ประสบผลสำเร็จ จากการได้ออกไปสัมผัส เรียนรู้ แบบเห็นด้วยตาจากเพื่อนบ้าน ทำให้เกิดการจุดประกายที่สำคัญ นำกลับมาย้อนคิดถึงศักยภาพที่หมู่บ้านตนเองมี เริ่มมีการพูดคุย โดยเฉพาะกับเพื่อนซึ่งเป็นเสี่ยว เหตุการณ์ที่ทำให้ฝายบ้านมีพัฒนาการการก่อสร้างฝายมาเป็นลำดับ พ่อจ่อง โตภูเขียวเล่าว่า "พ่อไปเยี่ยมเสี่ยวที่ อ.หล่มสัก ไปเห็นเขาทำฝายไม้แล้วใช้การได้ เขาได้ทำนาดำกันทั้งบ้าน เลยเกิดความคิดที่จะมาทำที่หมู่บ้านของตนเอง" ซึ่งก่อนหน้านั้นประมาณปี พ.ศ. 2495 พ่ออี โตภูเขียว เป็นคนต้นคิดทำฝายไม้มาก่อนและได้ก่อสร้างบริเวณฝายผาข้าวหลามซึ่งเป็นฝายดินในปัจจุบัน ต่อมาที่ดินบริเวณนั้นถูกขายเปลี่ยนมือไปเป็นของนายหำ สอนลา จากนั้นนายหำก็เริ่มต้นทำฝายดิน เวทีการพูดคุยกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายผาข้าวหลาม นายอัมพร เถื่อนขุนขำ เล่าว่า "ฝายนี้ต้องเกิดก่อนฝายบ้าน เพราะฝายนี้พ่อโส้นอีเฮ็ด

ก่อน และในช่วงที่เป็นฝายไม้ ใช้ได้ 2-3 ปีก็พัง" ในยุคนั้นผู้รู้หลายคนที่เป็นลูกหลานพ่อหำตั้ง ข้อสังเกตว่า เงื่อนไขที่ทำให้ต้องไปก่อสร้างฝายต้องเป็นเพราะอยากจะทำนาดำ เพราะแต่ก่อนพื้นที่บริเวณนั้นทำข้าวไร่เป็นหลัก ต่อมาก็เปลี่ยนเป็นฝายดินทำใช้กันในครอบครัว ซึ่งตอนนี้พ่อหำและครอบครัวพากันทำ และใช้การได้ ปรับปรุงทุกปีและใช้การมาได้ถึงปัจจุบันก็เป็นฝายดิน อย่างอื่นก็จำไม่ได้แล้ว จะเห็นว่าตระกูลพ่อจ่อง นั่นก็หมายถึงพ่ออี โตภูเขียว เป็นคนที่ริเริ่มในการก่อสร้างฝายคนแรกๆ ของบ้านวังสวาบ ดังแสดงในภาพที่ 13 และ 14

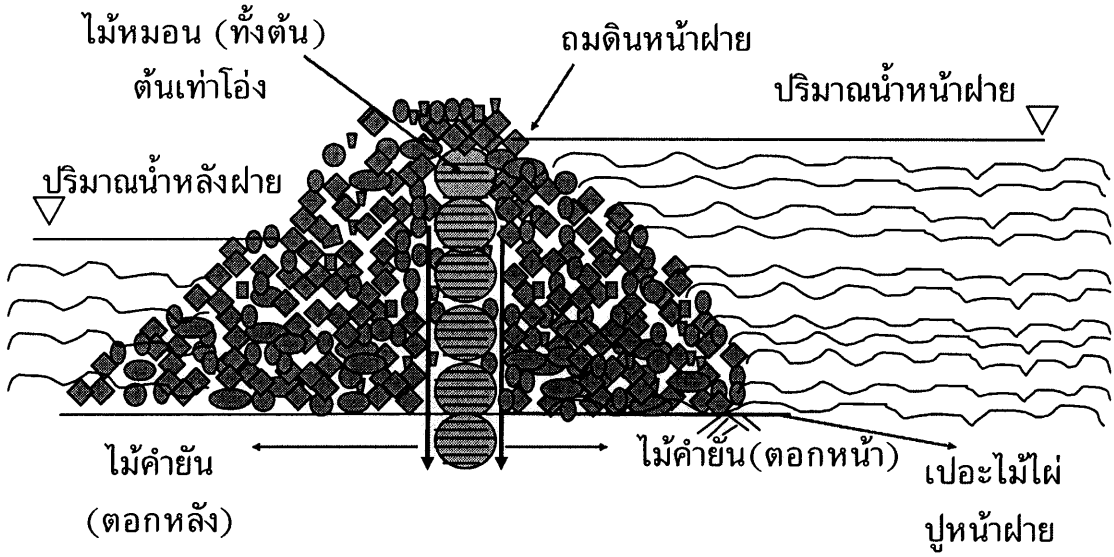

ภาพที่ 13 แสดงภาพตัดกลางฝายไม้ หรือฝายเข็มที่ก่อสร้างในช่วงปี พ.ศ. 2490

เกี่ยวกับวิธีการก่อสร้างฝายไม้ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ฝายเข็ม" . ในเบื้องต้นได้กล่าวถึงฝายไม้ที่สร้างในช่วงแรกๆ จริงๆ คือประมาณ ปีพ.ศ. 2490 แต่รายละเอียดไม่ชัดเจนนักเนื่องจากผู้ก่อสร้าง หรือคนต้นคิดได้สิ้นชีวิตไปนานมากแล้ว ซึ่งผู้วิจัยจึงได้ขอกล่าวถึงเฉพาะในรายละเอียดเกี่ยวกับฝายไม้ที่ก่อสร้างในอีกช่วงเวลาหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า เป็นฝายแห่งที่สองของหมู่บ้านนี้ ซึ่งดังได้กล่าวแล้วในเบื้องต้นว่า จะกล่าวถึงกรณีของฝายบ้านเนื่องจากคนต้นคิดยังมีชีวิตอยู่ สามารถบอกเล่าเรื่องราวต่างๆ ได้อย่างละเอียด (ดูภาพที่ 13 ประกอบ) จากที่

ได้กล่าวถึงการเลือกวัสดุในการก่อสร้างฝายไว้แล้วในเบื้องต้น เกี่ยวกับวิธีการขั้นตอนในการก่อสร้างฝาย จากการบอกเล่าของผู้รู้ที่เป็นคนต้นคิดที่สำคัญของฝายบ้านคือนายจ่อง โตภูเขียว สามารถสรุปได้เป็นกระบวนการและขั้นตอนที่สำคัญได้ดังนี้

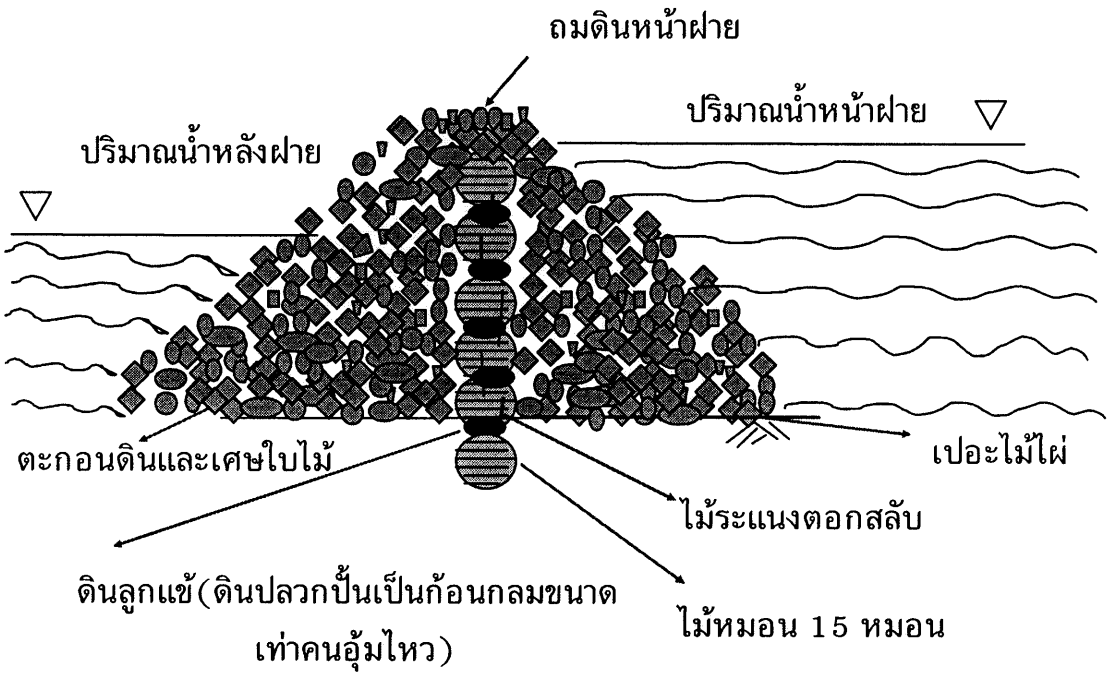

ภาพที่ 14 แสดงภาพตัดกลางฝายไม้ หรือฝายเข็มที่สร้างในช่วงปี พ.ศ. 2517

ก. ขั้นเตรียมการ ในขั้นนี้ก็จะต้องมีความพร้อมทั้งในด้านความรู้เชิงเทคนิคในการสร้างฝายไม้ และการเตรียมคน วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องให้พร้อม เกี่ยวกับความพร้อมในด้านความรู้ในการทำฝายในเชิงเทคนิคต่างๆ ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ที่พ่อที่เคยทำฝายไม้ และบางส่วนก็ได้เรียนรู้จากการไปดูฝายไม้ของเพื่อนจากอำเภอหล่มสัก จากการพูดคุยกันจนเข้าใจ รวมทั้งที่ได้เห็นตัวฝายจริง ส่วนความพร้อมเรื่องทักษะของคนก็ในกลุ่มในช่วงแรกซึ่งมี 6 ครัวเรือนเป็นหลัก มีทั้งหัวหน้าครัวเรือน และลูกๆ ที่พอจะทำงานได้ก็มาช่วยกัน(ถือว่าเป็นแรงงานของแต่ละครัวเรือนที่พอจะมี) มีการแบ่งหน้าที่กันว่าใครจะทำอะไร โดยการแบ่งก็จะแบ่งตามความถนัด หรือทักษะที่แต่ละคนมีอยู่ โดยพ่อจ่องก็จะเก่งเป็นนักวางแผน จัดการ และรู้ทุกๆ เรื่องในทุกกระบวนการสร้างฝาย พ่อบุญ พ่อกัญหา ที่ได้ไปดูฝายไม้ที่อำเภอหล่มสักด้วยกัน และ

นำความรู้ที่ได้ ทั้งการประยุกต์ความรู้ที่ได้ฟัง และเห็นมาคุยสื่อสารให้เพื่อนๆ ฟัง พ่อกัญหา แถว บุญตา พ่อบุญ ตู้เงิน และพ่ออิฐ ศรีสวัสดิ์ ตัดไม้ และทุบหิน พ่อหลง อิ่มมั่นและพ่อสา ขวาน หลายเก่งจักสาน ซึ่งในความเป็นจริงแล้วงานทุกอย่างที่ใช้แรงอื่นๆ ทุกๆ คนก็ทำได้ไม่ต่างกันมาก นัก แต่พ่อจ่องบอกว่า "พ่อคิดว่าต้องดูความถนัดของแต่ละคน แล้วก็แบ่งงานกันทำ ไม่งั้นก็ทำ ไม่ได้" จากแนวคิดดังกล่าว การลงมือก่อสร้างฝายจึงไม่ใช่เรื่องยากในยุคสมัยนั้นของชาวบ้าน นอกจากความรู้ที่มีอยู่ สิ่งที่สำคัญก็คือ ขอให้มีแรง และความพยายาม ต่อสู้ อดทน เพราะนั่น หมายถึงการทำฝันของตนได้สำเร็จ ก็คือ "ทุกคนมีความพยายาม อดทน และมีฝันอยู่ในใจไม่มีใคร พูดว่าจะต้องได้ใช้น้ำทำนา" และความพร้อมในด้านวัสดุอุปกรณ์ ซึ่งได้กล่าวถึงในรายละเอียด การเลือกวัสดุในการก่อสร้างฝายในเบื้องต้นแล้วว่า เมื่อทราบว่าวัสดุที่ใช้นั้นประกอบด้วย ประการแรก ไม้ชนิดต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นไม้เนื้อแข็ง ไม้เนื้ออ่อน ซึ่งนำมาดัดแปลงในหลายลักษณะ ไม้หมอน ไม้ระแนง เปอะไม้ไผ่ทั้งลำ(ทุบแล้วสานลายสอง) ประการที่สอง ดินเหนียวหรือเมื่อปั้น เป็นลูกกลมๆ ขนาดเท่าคนอุ้มไหว ชาวบ้านเรียกว่า"ดินลูกแข้" ดินชนิดนี้มีลักษณะพิเศษคือมี ความเหนียว เป็นดินจอมปลวก ซึ่งในสมัยก่อนจะอยู่บริเวณที่นาของชาวบ้าน ดินลูกแข้จะใช้ ประโยชน์ 2 ช่วง ช่วงแรกคือการสร้างฝาย ช่วงที่สองคือ ใช้ในยามที่ต้องการให้ระดับน้ำในฝาย สูงจนสามารถส่งน้ำไปยังคูคลองได้ ชาวบ้านก็ใช้ดินลูกแข้ดังกล่าวโยนลงน้ำ และจะทำในกรณีที่ น้ำในช่วงที่พิจารณา แล้วจะไม่สามารถกระจายน้ำไปได้ทั่วถึงกัน ประการที่สาม อุปกรณ์ ประเภทต่างๆ ได้แก่ สิ่ว ขวาน มีด จอบ เสียม ฆ้อน เป็นต้น

ในช่วงที่สร้างฝายไม้ เริ่มเห็นความสัมพันธ์ระหว่างความรู้ภายใน กับภายนอก ทั้งในด้านเทคนิค ความรู้ ที่ชาวบ้านไปเรียนรู้จากภายนอก ในขณะที่ฝายไม้ที่สร้างใน ยุคแรกๆ ซึ่งเป็นฝายของครัวเรือน โดยที่พ่ออี โตภูเขียว เป็นคนคิด และสร้างกับครอบครัวนั้น เน้นความรู้จากภายใน ขณะเดียวกัน ฝายไม้ที่สร้างบริเวณฝายบ้านนั้น เป็นตัวอย่างความสำเร็จใน การใช้น้ำจากฝายที่ทำด้วยไม้ เป็นแรงผลัก หรือแรงกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้เกิดความพยายามใน การปรับเปลี่ยนรูปแบบวิธีการก่อสร้างฝายจากประเภทหนึ่ง พัฒนาไปเป็นฝายอีกประเภทหนึ่ง ทำให้ภูมิปัญญาดังกล่าวไม่หยุดนิ่ง ปรับ ประยุกต์ตามยุคสมัย เป็นอีกประเภทหนึ่ง ดังเช่น กรณี จากที่ชาวบ้านสร้างฝายดินไม่ได้ผลก็มีการทำฝายไม้ เป็นต้น แต่ฝายทั้งสองประเภทก็ยังคง สัมพันธ์กับฐานความรู้เดิม ทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชนเป็นสำคัญ หากมีการนำความรู้ภายนอก มาใช้ก็มีลักษณะที่ผสมผสานความรู้มากกว่าที่จะนำมาใช้ตามทุกเรื่อง

ไม้หมอนที่ได้ตัดไว้ทั้งต้น ได้แก่ ไม้แดง ไม้ติ้วซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็ง จะต้องนำมาเจาะรูเตรียมพร้อมไว้ กะขนาดของช่อง และความถี่ให้เหมาะสม เจาะรูโดยใช้สิ่วเจาะ เป็นช่องๆ ตลอดต้น แล้วนำไม้ระแนง ซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็งเช่นกัน แต่เป็นไม้ทั้งต้น ใช้ไม้ต้นเล็ก

ต้นน้อย ตัดความยาวประมาณ 1-2 เมตร เพื่อจะทำให้สามารถตีสลับรูไม้หมอนที่ได้เจาะไว้ได้และสามารถขัดกันเป็นรูปกากบาท ดังนั้นในการทำงานต้องมีการประสานกันค่อนข้างมาก สำหรับดินเหนียวจะทำไว้ล่วงหน้าไม่ได้เพราะดินจะแห้งเสียก่อน ต้องทำในช่วงที่ลงมือสร้างฝาย โดยจะวางแผนให้แต่ละครัวเรือนมีส่วนร่วมในการปั้นดินลูกแข้ โดยใช้ดินจากจอมปลวก ซึ่งจะมีลักษณะเป็นดินเหนียว ครัวเรือนละประมาณ 7-10 ก้อน แล้วนำมารวมกันอุดช่องว่างบางจุด ในส่วนการผลิตซ้ำความรู้เดิมที่พบจากกระบวนการตรงนี้ก็คือ การใช้หลักการสร้างความแข็งแกร่งในการติดยึดระหว่างดินลูกแข้กับไม้ แต่เดิมวัสดุคือดินกับดิน แต่เมื่อมาทำฝายไม้ แนวคิดเดียวกันคือต้องการจะให้วัสดุติดยึดระหว่างดินกับไม้บางส่วน ก็มีความพยายามดัดแปลงวัสดุที่ใช้กล่าวคือมีวิธีการใช้เปอะไม้ไผ่และดินลูกแข้เพื่อให้ติดยึดระหว่างวัสดุดีขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นการผลิตซ้ำองค์ความรู้ในการสร้างฝายที่เกิดจากการทดลองปฏิบัติจริง เกิดเป็นประสบการณ์และนำมาประยุกต์ใช้ในการสร้างฝายไม้ดังที่พบกับกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้านในอดีต อภิปรายให้เห็นถึง

ข. ขั้นดำเนินการก่อสร้างฝาย ในช่วงที่สร้างฝายไม้ เมื่อการเตรียมการเรื่องคน วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ พร้อม การลงมือในขั้นตอนการก่อสร้างก็เริ่มขึ้น โดยมีขั้นตอนที่สำคัญหลายประการดังนี้ ประการแรก พิธีกรรมบอกกล่าวผีเจ้าบ้านก่อน มีการบอกกล่าวเจ้าที่ เจ้าทาง ซึ่งในที่นี้หมายถึงผีเจ้าบ้าน โดยพ่อจ่องซึ่งเป็นคนพาทำการบอกกล่าว โดยเล่าถึงคำพูดที่บอกกล่าวว่า " เจ้าพ่อเอย ลูกหลานจะสร้างฝายแถวนี้ ช่วยเป็นกำลังใจให้แนเด้อ ให้ฝายไม่โป๊ด ไม่พัง ใช้การได้เน้อ แล้วยกมือขึ้นหัว สาธุ" ซึ่งวิธีการดังกล่าวได้เรียนรู้จากคนรุ่นพ่อมาก่อนในช่วงที่ทำฝายดิน ประการที่สอง ก่อสร้างฝายไม้ เมื่อการสร้างฝายเริ่มขึ้น พ่อจ่องซึ่งเป็นผู้รู้เก่าแก่รวมทั้งเป็นผู้นำที่สำคัญในการสร้างฝายในช่วงเวลานั้นได้เล่าถึงวิธีการอย่างละเอียดว่า "เอาไม้หมอนที่เตรียมเจาะรูไว้ฝังไปในดินก้นห้วย เอาไม้ระแนงมาตีตอกลงไปกับไม้หมอน มีลักษณะตีสลับรูขัดกันไปมาเหมือนรูปกากบาท นำเปอะไม้ไผ่ที่สานเตรียมไว้แล้ว มาเปอะถึงพื้นฝาย แล้วเอาดินเหนียวที่ปั้นเป็นลูกแข้อัดเป็นแท่งใหญ่อัดทับกันสูงประมาณ 1 เมตรกว่าๆ บริเวณพื้นฝาย ถือว่าเสร็จ 1 หมอน ทำแบบนี้ไปเรื่อยๆ ตอนที่ทำฝายนั้นทำทั้งหมด 15 หมอน"

จากที่พ่อจ่องเล่าให้ฟังถึงวิธีการทำในแต่ละหมอนนั้น เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยความร่วมมือทั้งกายและใจค่อนข้างมาก รวมทั้งความรู้เชิงเทคนิคอีกด้วย เพราะไม้หมอนแต่ละหมอนนั้นหมายถึงไม้ต้นเท่าคุถังที่ต้องใช้ และต้องเจาะรูไว้ ต้องมากถึง 15 ต้น รวมทั้งการจัดทำวัสดุอื่นๆ ก็ทำด้วยความยากลำบาก หากไม่มีทักษะฝีมืออยู่ก่อนบ้างแล้วก็จะทำไม่ได้ เช่น กรณีเปอะไม้ไผ่ ไม่ได้ใช้ไม้ซี่เล็กๆ แต่ใช้ไม้ไผ่ทั้งลำนำมาทุบให้แตกหรือที่ชาวบ้านเรียก "ทุบให้เป็นฟาก" พอที่จะสานได้แล้วนำไม้ไผ่มาสานลายสอง เพื่อนำมาเปอะหน้าฝาย จะเห็นว่านอกจากทักษะฝีมือที่จะต้องมีแล้วต้องอาศัยแรงกาย หัวคิดในการวางแผนจัดการเพื่อให้

งานสำเร็จได้ และวิธีการก่อสร้างพอสรุปได้ว่า ใช้ไม้เนื้อแข็งในที่นี้ชาวบ้านในสมัยนั้นใช้ไม้แดง ทั้งต้นขนาดเท่าคนโอบ หรือที่ชาวบ้านบอกว่าต้นเท่าโอ่ง ความยาวประมาณ 4-5 เมตร วางเป็นคานฝังลงในดิน 1-2 หมอน วางเป็นชั้นๆ กั้นขวางลำห้วย ในแต่ละหมอนจะใช้ไม้เนื้อแข็ง แต่มีขนาดเท่าแขนขา หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ไม้ระแนง" นำมาใช้เพื่อตอกยึดระหว่างหมอนทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หรือที่ชาวบ้านใช้คำว่า "ตอกหน้า ตอกหลัง " เมื่อตอกเสร็จแต่ละหมอน ซึ่งชาวบ้านก็จะเรียกไม้หมอนนั้นว่า หลักเข็ม ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ฝายไม้ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ฝายเข็ม"ก็มีที่มาจากการใช้ไม้ตามขนาดที่ได้กล่าวถึง ชาวบ้านทำลักษณะนี้สูงถึง 15 หมอน หรือ 15 หลักเข็ม ก็ถือว่าได้ขนาดพอเหมาะกับการกั้นฝายบริเวณฝายบ้านในปัจจุบันนี้ ต่อจากนั้นนำไม้เซิม ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับไม้ไผ่แต่ปล้องยาวกว่าที่สานลายสองไว้แล้ว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เปอะไม้ไผ่" นำมาปูพื้นหน้าฝาย คลุมพื้นที่ทอดยาวจากตัวฝายออกมาประมาณ 3 เมตร แล้วนำเอาดินปลวกหรือดินเหนียว ดินหินแฮ่ มาเททับถมให้ทั่วเปอะไม้ไผ่ เป็นอันว่าเสร็จสิ้นกระบวนการก่อสร้าง (ดูภาพที่14 ประกอบ)

ค. ขั้นติดตามผล เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก หรือฤดูฝน มีการติดตามดูผลสำเร็จขั้นต้น โดยการพิจารณาดูว่าฝายจะพัง หรือจะสามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ โดยพ่อจ่อง โตภูเขียว ผู้อาวุโสซึ่งเป็นผู้รู้จากฝายบ้านเล่าว่า "พอทำฝายไม้เสร็จพ่อคิดว่ามันต้องได้ผลหล่ะอีคราวนี้ แต่เหตุการณ์ไม่เป็นอย่างนั้น" พ่อจ่องเล่าต่อพร้อมกับการแสดงออกถึงกิริยา ท่าที จนทำให้ผู้ฟังอย่างเราๆ ก็สามารถสัมผัสถึงอารมณ์เสมือนหนึ่งอยู่ในเหตุการณ์ในวันนั้นด้วย พ่อจ่องเล่าพร้อมส่งเสียงอุทานต่อว่า "โอ!.พอน้ำมาหลุ ขาดหย่อย" นั่นหมายถึง ฝายค่อยๆ พังไปกับสายน้ำในทันที ในช่วงฤดูน้ำหลาก เหตุการณ์ดังกล่าวมีลักษณะเช่นเดียวกับกรณีของฝายดินที่สร้างในช่วงปีพ.ศ. 2516 เมื่อนึกถึงสภาพที่เกิดขึ้น มองย้อนกับไปพิจารณาถึงความพยายามในการเตรียมการในด้านต่างๆ การต่อสู้ อดทน อย่างทุ่มเทของชาวบ้านกลุ่มนี้ เป็นเหตุการณ์ที่น่าสะเทือนใจทีเดียว แต่ขวัญกำลังใจของชาวบ้านอยู่ที่ข้าวที่อยู่ในนาข้าวกำลังจะออกรวง ผู้ใช้น้ำจึงช่วยกันแก้ปัญหาเพื่อที่จะพยายามให้ข้าวได้กิน โดยมีวิธีการที่พยายามให้ฝายไม้ได้กักเก็บน้ำได้ปริมาณที่พอจะให้ข้าวได้ผล ตามคำบอกเล่าของนายบุญ ตู้เงิน ซึ่งเป็นผู้รู้อีกคนที่ได้ร่วมภาคปฏิบัติการก่อสร้างฝายไม้เล่าให้ฟังว่า "พวกเราช่วยกันเอาไม้มาตีลักกั้นไม่ให้ฝายพังไปทั้งหมด กั้นพอให้ได้น้ำใส่ข้าวพอได้กินในปีนั้น" หลังจากผ่านฤดูกาลทำนาในปีนั้น ข้าวก็พอได้กิน

กระบวนการสรุปแลกเปลี่ยนปัญหา เป็นเวทีชาวบ้านที่เป็นจุดเริ่มต้นของความพยายามครั้งใหม่ก็เริ่มขึ้นในการสร้างฝายหินภูเขา หลังจากนั้นก็ได้มานั่งคุยปรับทุกข์กัน ทำให้ความพยามในการสร้างฝายจึงยังคงมีอยู่และยังไม่จบที่สภาพฝายพังที่เกิดขึ้น

ซ้ำๆ นั่นก็**คือ** "เวทีชาวบ้าน" เป็นเวทีแห่งการเรียนรู้ร่วมกัน แต่คราวนี้เป็นการคุยปรับทุกข์และหาทางออกร่วมกัน และมีข้อสรุปเกี่ยวกับปัญหาร่วมกันว่า ปัญหาที่ฝายพังนั้นมาจากพวกเขาตอกไม้หมอนแรกลึกเกินไป เพราะพื้นที่ในเขตลำห้วยสังขะยวนหากขุดลึกมากจะเจอชั้นหิน ทำให้ตัวฝายไม่ยึดติดกับพื้นห้วยได้ดีพอในขณะที่ฝาย อำเภอหล่มสักนั้นพื้นห้วยเขาไม่มีหินฝายไม้ที่สร้างจึงเก็บน้ำได้ แต่กรณีของบ้านวังสวาบฝายไม้จึงไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ดังกล่าว ความพยายามยังไม่จบอยู่แค่ฝายไม้พัง พ่อจ่องกล่าวว่า "เมื่อไหร่ที่มีการคุยปรึกษากัน กำลังใจจะเกิดขึ้นมาทันที" วิธีการดังกล่าวเป็นเสมือนหนึ่งเวทีปรับทุกข์ และการหาทางออกร่วมกันไปในทีดังนั้นเป็นเหมือนเช่นเดิม ทุกคนในกลุ่ม 6 คน ยังคงฮึดสู้ และยังยึดถือแนวคิด และพลังใจเดิมที่ว่า "ถ้าทำฝายได้จะมีน้ำทำนา" ปฏิบัติการสร้างฝายรูปแบบใหม่ในที่เดิมก็เกิดขึ้น นั่นคือ การทำฝายหินภูเขา โดยเกิดการผสมผสานทั้งจากประสบการณ์ทำฝายในหลายๆ ครั้ง ผนวกกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนที่เป็นตัวแทนของความแข็งแกร่ง

กล่าวโดยสรุปในช่วงที่ก่อสร้างฝายไม้ ปี พ.ศ. 2517 โดยเฉพาะในเรื่องการเลือกก่อสร้างฝายประเภทดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่มีการพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ซึ่งในยุคสมัยนั้นมีความอุดมสมบูรณ์มาก รวมทั้งโอกาสในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าวมีมากด้วยเช่นกัน อีกทั้งยังประเภทฝายที่ก่อสร้างฝายไม้ในยุคนั้นยังมีความสัมพันธ์กับภายนอก โดยมีลักษณะของเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แนบแน่นเป็นฐานสำคัญคือการเป็นเกลอ เป็นเสี่ยวหรือเพื่อนกัน ที่ทำให้ลักษณะความรู้ในการก่อสร้างฝายไม้ไม่ได้มีเฉพาะจากภายในเท่านั้น แต่มีการพูดคุยผ่านเครือข่ายดังกล่าว พร้อมกับได้ไปเห็นภาคปฏิบัติการการก่อสร้างฝายไม้จากภายนอกที่ช่วยตอกย้ำว่าความสำเร็จอยู่ไม่ไกล สร้างให้เกิดแรงผลักดันที่สำคัญในการผสมผสานความรู้ในลักษณะที่มีการบูรณาการค่อนข้างสูง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเลือกใช้วัสดุ วิธีการก่อสร้าง เป็นต้น ซึ่งก็ส่งผลทำให้การสร้างฝายในยุคนี้ เริ่มได้รับความรู้จากภายนอกทำให้ลักษณะของภูมิปัญญาในการก่อสร้างฝายมีการพัฒนาไปตามยุคสมัยอย่างไม่หยุดนิ่ง แต่พัฒนาจากฐานความรู้เดิมที่มีการยกระดับความรู้ส่งผลให้เกิดความเข้าใจ และมีการสรุปบทเรียนตามวิธีการแบบชาวบ้าน ทำให้ลักษณะของความรู้ในการก่อสร้างฝาย เป็นชุดความรู้หรือภูมิปัญญาที่สามารถผ่านเข้าไปในสำนึกของชาวบ้าน และเกิดเป็นพลังต่อสู้ พัฒนารูปแบบวิธีการสร้างฝายในยุคต่อๆ มา ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

(2) การก่อสร้างฝายดินหรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า "ฝายขี้ดิน" เกี่ยวกับวิธีการในการก่อสร้างฝายดิน นอกจากจะใช้วัสดุที่ไม่ยุ่งยากซับซ้อน แต่ต้องใช้แรงแล้วยังต้องมีความพยายามค่อนข้างมากในการขุดดินเพื่อนำมาปั้นฝาย โดยขั้นตอนในการดำเนินการ

ก่อสร้างฝาย และเพื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จะได้แบ่งการนำเสนอเป็น 3 ขั้นตอนหลักๆ ที่สำคัญซึ่งมีรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

ก. ขั้นเตรียมการ โดยในการเตรียมการของชาวบ้านหากจะกล่าวถึงในความเป็นจริงแล้วไม่ได้มีขั้นตอนอะไรสลับซับซ้อน หรือเป็นทางการแต่อย่างใด เนื่องจากเป็นการคิดเอง ทำเองภายใต้ศักยภาพภายในที่มีอยู่เดิมเป็นสำคัญ ซึ่งในการเตรียมการของชาวบ้านได้แก่

ประการแรก การเลือกพื้นที่ก่อสร้าง เพื่อดูความเหมาะสมของพื้นที่ก่อสร้างฝายหรือกั้นฝาย พื้นที่รับน้ำ และการไหลของน้ำ รวมทั้งความหลากหลายในระบบนิเวศของลำห้วยที่จะช่วยเพิ่มศักยภาพทั้งในการเก็บกักน้ำ และการช่วยชะลอการพังทลายของตัวฝาย และผสานสอดคล้องกับการกำหนดช่วงเวลาในการขุด ซึ่งชาวบ้านเลือกที่จะขุดดินสร้างฝายในฤดูแล้ง เนื่องจากระดับน้ำในลำห้วยลดลง อีกทั้งชาวบ้านว่างเว้นจากการทำการเกษตรในช่วงฤดูกาลที่ผ่านมา

ประการที่สอง คน โดยที่เน้นเรื่องการใช้แรงงานภายในครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นผู้หญิงหรือผู้ชาย ซึ่งก็สัมพันธ์กับกิจกรรมในการสร้างฝายซึ่งเกี่ยวข้องกับการ ขุด ขน จักสานตักดิน เป็นต้น เป็นกิจกรรมที่ไม่ยุ่งยากซับซ้อนมากนัก ทำให้สามารถเข้ามาช่วยกันได้ อีกทั้งก็สอดคล้องกับวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม อันได้แก่ การลงแขกเอาแรงกันของชาวบ้าน ซึ่งคนในครัวเรือนจะมาช่วยๆ กันโดยไม่ได้วัดกันที่ตัวเงิน

ประการที่สาม วัสดุอุปกรณ์ ที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย ดินชนิดต่างๆ ได้แก่ หินแฮ่ หรือดินลูกรัง ดินทั่วๆ ไปซึ่งนำมาจากบริเวณใกล้เคียง ดินปลวก หรือดินเหนียวซึ่งมีเนื้อดินละเอียดสำหรับปั้นดินลูกแข้ ซึ่งได้กล่าวถึงคุณสมบัติมาเบื้องต้นแล้ว เปอะไม้ไผ่ (ไม้เซิม) นำมาสานลายสองปูพื้นฝายขนาดของพื้นที่ที่จะรับน้ำเพื่อจะได้สามารถกักเก็บน้ำได้เพียงพอกับความต้องการได้วัสดุอุปกรณ์ ซึ่งไม่มีอะไรซับซ้อน เนื่องจากในยุคสมัยนั้นยังไม่มีเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาในชุมชน

ข. ขั้นดำเนินการก่อสร้างฝายดิน การก่อสร้างฝายในอดีตโดยเฉพาะฝายดินนั้นต้องใช้เวลาค่อนข้างมาก โดยเฉพาะในการขุดดิน ซึ่งในขั้นตอนนี้สมาชิกครัวเรือนที่มาก็จะช่วยกันขุดดินจากบริเวณใกล้เคียง ทั้งดินบริเวณฝั่งห้วยมีสภาพเป็นดินร่วนปนทราย ดินบริเวณที่นาบางแห่งก็เป็นหินแฮ่ หรือดินลูกรัง กรวด ดินบางส่วนก็เป็นดินปลวก ซึ่งมีสภาพเป็นเป็นดินเหนียวค่อนข้างมากจะสามารถผสมผสาน และอัดดินได้แน่น สามารถกั้นน้ำเพื่อกักเก็บไว้ได้ ในการทำก็ต้องทำการขุดกันในช่วงฤดูแล้ง เนื่องจากระดับน้ำลด สภาพลำห้วยจะมีน้ำขังเป็นแห่งๆ นายจ่อง โตภูเขียว ซึ่งเป็นผู้รู้และอดีตหัวหน้าฝายบ้านเล่าว่า “สมัยก่อนขุดดิน

ยากลำบากหลาย ไม่มีอุปกรณ์อะไรช่วยมาก อุปกรณ์ที่มีอยู่ก็มีจอบ เสียม ขุดตักใส่บุ้งกี๋ แล้วก็ขนขี้ดินไปกั้นห้วยตรงที่จะทำฝาย"

วิธีการก่อสร้างฝาย เริ่มจากเทดินกรวด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ดินหินแฮ่" ในบริเวณลำห้วยบริเวณที่จะสร้างฝาย นำมาเทผสมผสานกับดินร่วนปนทรายที่ขุดในอาณาบริเวณใกล้กับลำห้วยแห่งนั้น เทดินจนได้ขนาดสันฝายตามต้องการ ซึ่งฝายบ้านที่ก่อสร้างในอดีตก็จะมีขนาดฝายกว้างหรือยาวประมาณ 40 เมตร สูง 12 เมตร บริเวณหน้าฝายเทดินลาดลงบนเปอะไม้ไผ่เพื่อป้องกันน้ำเซาะสันฝายพัง หรือจากตัวสันฝายข้างละประมาณ 5 เมตร ในช่วงที่ขุดดินจะมีความยากลำบากมาก โดยนอกจากจะขุดดินบริเวณข้างๆ ห้วย เพื่อนำมากั้นเป็นคันดินหรือสันฝายแล้ว ขณะเดียวกันก็ต้องขุดคลองส่งน้ำเพื่อให้สามารถกระจายน้ำ หรือส่งน้ำไปถึงพื้นที่นาได้ โดยเฉพาะในสมัยก่อนนั้นเครื่องมือ หรืออุปกรณ์ที่ชาวบ้านใช้มีไม่กี่อย่าง ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องใช้ประโยชน์จากการเรียนรู้ธรรมชาติและความหลากหลายของลำห้วยเพื่อให้เกิดการทุ่นแรงในการขุดดินให้มากที่สุด และนั่นก็สอดคล้องกับที่ชาวบ้านมีวิธีการในการเลือกพื้นที่ในการก่อสร้างฝายที่มีลักษณะที่เรียกว่า "ห้วยมันฮอม มันจ้อ" หรือบริเวณที่ลำห้วยแคบให้มากที่สุด ปริมาณดินที่ใช้กั้นสันฝายก็จะได้ใช้น้อยที่สุด อีกทั้งการใช้ดินที่อัดแน่นโดยธรรมชาติจะทำให้การทนทานต่อแรงดันของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากก็สามารถยับยั้งการพังทลายของดินได้อีกทางหนึ่ง ดังแสดงในภาพที่ 15

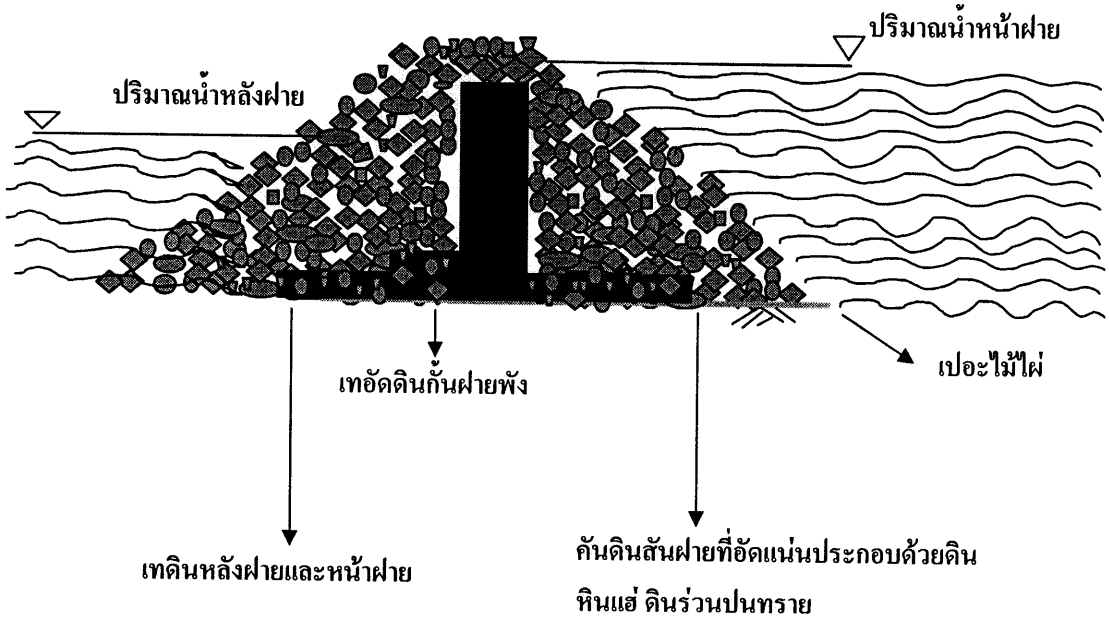

ภาพที่ 15 แสดงภาพตัดกลางฝายดินที่สร้างในปี พ.ศ. 2516

ค. ขั้นติดตามผล ในขั้นนี้เป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านรอความหวังทั้งในเรื่องฝายที่สร้างว่าจะทนต่อแรงน้ำช่วงฤดูน้ำหลากหรือไม่ก็คือช่วงฤดูน้ำหลาก (หน้าฝน) ซึ่งมีเพียงครั้งเดียวในรอบปี และนั่นหมายความว่าถ้าฝายไม่พังในช่วงนี้ ก็จะได้ทำนาดำตามที่มุ่งหมายไว้ ช่วงเวลาดังกล่าวเป็นเสมือนหนึ่งสอนในเรื่องการรอคอย และยังสะท้อนได้ชัดเจนในเรื่องที่มนุษย์ต้องพึ่งพาธรรมชาติได้เป็นอย่างดี เพราะหากไม่ถึงฤดูน้ำหลากก็จะไม่ทราบเลยว่าฝายจะทนทานหรือไม่ ในช่วงเวลาดังกล่าวใช่ว่าชาวบ้านจะหยุดทำนา การทำข้าวไร่ก็ยังคงดำเนินในพื้นที่บางส่วน ในยุคสมัยนั้นพ่อจ่อง ผู้รู้จากฝายบ้าน กล่าวว่า "เมื่อถึงฤดูน้ำมาฝายก็ขาดตึม" เป็นสภาพที่ฝายรับกับความแรงของน้ำไม่ได้ พัง และนั่นหมายความว่า ความหวังที่จะได้น้ำทำนาดำก็หมดไปในปีนั้น

ในการติดตามรอผลในการรับน้ำ เพื่อดูความแข็งแรงของตัวฝายก็ได้ปรากฏผลดังที่ได้กล่าวถึง นอกจากนี้ยังได้พิสูจน์ว่า ความแข็งแกร่งของกลุ่มยังมีส่วนสำคัญที่ทำให้กิจกรรมการก่อสร้างฝายไม่ได้จบไปพร้อมๆ กับสภาพฝายดินที่พังทลายไปพร้อมๆ การสายน้ำที่ไหลเชี่ยวกราด ทั้ง 6 ครัวเรือนยังคงคิดที่จะสร้างฝายต่อไป ระหว่างนั้นได้มีการพูดคุยปรึกษาหารือกันถึงปัญหาที่เกิดขึ้น ทำไมฝายพังได้ ซึ่งชาวบ้านสรุปว่า สาเหตุเนื่องมาจากน้ำไหลแรงมาก การกั้นฝายดินจึงไม่เหมาะที่จะกั้นน้ำบริเวณนี้ จากการสอบถามถึงพลังใจที่ทำให้เกิดการต่อสู้และความพยายาม ชาวบ้านมีความเห็นในทางเดียวกันคือ "จะสร้างอีกจนกว่าจะได้ผล" จากแนวคิดดังกล่าว การเรียนรู้ของคนที่มีส่วนร่วมในการคิดสร้างฝายอย่างพ่อจ่องก็เกิดขึ้นในช่วงที่ไปเยี่ยมเสี่ยวหรือเพื่อนที่อำเภอหล่มสัก เห็นเขาก่อสร้างฝายไม้แล้วใช้การได้ ชาวบ้านแถวนั้นได้ทำนาดำ กระบวนการเรียนรู้ในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการก่อสร้างฝายจึงเกี่ยวข้องกับประสบการณ์การเรียนรู้ และความสำเร็จที่ได้เห็น มีการแลกเปลี่ยน สรุปบทเรียนตามแบบของชาวบ้านคือการพูดคุยกัน เมื่อถึงขั้นที่คิดอยากจะทำก็จะไปดูให้เห็นจริง หลังจากนั้นจึงได้กลับมาพูดคุยกับชาวบ้านที่เคยร่วมกันทำฝายดินมาก่อน พากันกลับไปดูฝายไม้ที่อำเภอหล่มสัก ไปกัน 3 คนด้วยกันคือ นายจ่อง นายบุญ และนายกัญหา ทำให้เกิดภาคปฏิบัติการการก่อสร้างฝายไม้ที่บ้านวังสวาบบริเวณที่สร้างฝายดินในนาม"ฝายบ้าน"ก็ได้เริ่มขึ้นในเวลาต่อมา

ภาพรวมในด้านกระบวนการเรียนรู้ในการสร้างฝายดินซึ่งเป็นฝายที่เกิดในช่วงแรกๆ อาจกล่าวได้ว่าเกิดจากการเรียนรู้จากศักยภาพความหลากหลายของพื้นที่ซึ่งรวมทั้งทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ซึ่ง แนวทางการกั้นฝายของชาวบ้านมีนัยยะความหมายทั้งต่อวิถีการดำรงชีวิตโดยเฉพาะในการผลิตพืชผลทางการเกษตร และยังครอบคลุมถึงการรักษาความหลากหลายให้ยังคงมีอยู่ เนื่องจากเป็นฝายขนาดเล็ก เป็นฝายน้ำล้นไปได้ ทำให้ไม่เกิดการกักกั้นทรัพยากรและผลผลิตที่เกิดขึ้นจากทรัพยากร แนวทางดังกล่าวจึงเป็นรูปธรรมที่สะท้อนการ

จัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านที่แสดงให้เห็นถึงการไม่แยกขาดจากทรัพยากรระหว่างดิน น้ำ ป่า และการไม่แยกขาดระหว่างผู้คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ทุกส่วนเป็นวิถีชีวิตที่เกาะเกี่ยวกันและมีความสำคัญในด้านต่างๆ ที่ช่วยทั้งพยุงความคิด หรือแม้กระทั้งภาคปฏิบัติการให้สำเร็จได้ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า แม้ว่าในการเรียนรู้ในการสร้างฝายดินจะเป็นการทำแบบลองผิด ลองถูก แต่ก็เกิดจากฐานความรู้ความเข้าใจความหลากหลายของทรัพยากร จึงทำให้ฝายดินได้สืบทอดมาถึงปัจจุบัน โดยการสืบทอดก็ผ่านตัวคน ซึ่งมีลักษณะของความรู้ที่ผูกติดกับตัวคน และแฝงอยู่ในกระบวนการขั้นตอนในการก่อสร้างฝายในอดีต รวมทั้งยังมีรูปธรรมของฝายดิน ที่ช่วยตอกย้ำถึงแนวทางการจัดการน้ำมาถึงปัจจุบัน ซึ่งมีส่วนต่างบางส่วนจากการก่อฝายไม้ที่จะกล่าวถึงต่อไป

"ฝายดิน" ที่สร้างกั้นลำห้วยสังขะยวนในบริเวณทิศเหนือบ้าน ติดกับวัดป่าเจริญผลในปัจจุบัน "ในนามฝายบ้าน" ได้ก่อสร้างประมาณ ปี พ.ศ. 2516 ในปัจจุบันนายจ่อง ซึ่งเป็นผู้รู้และเพื่อนๆ สมาชิกฝายบ้าน กล่าวว่า "เป็นความภูมิใจมากเพราะเห็นความร่วมมือทั้งแรงกาย ใจ และความพยายามที่ทุกคนมี ฝายนี้ใช้แรงคนขุดดินเพื่อสร้างฝาย รวมทั้งขุดคลองส่งน้ำที่พ่ออี โตภูเขียวได้พาลูกๆ และเพื่อนบ้านค่อยๆ เห็นความสำคัญก็มาช่วยกันทำ ยังไม่ทันที่จะสร้างเสร็จพ่ออีก็เสียชีวิต พ่อจ่องเป็นคนสืบทอดผ่านภาคปฏิบัติการณ์ร่วมกับพ่ออีในอดีต จึงเรียนรู้ทั้งวิธีคิด เทคนิค ทักษะในด้านต่างๆ มากมายที่เป็นประโยชน์ และเป็นผู้นำกลุ่มผู้ใช้น้ำตั้งแต่ในอดีต ช่วงที่เป็นฝายดินจึงจะเห็นว่าเริ่มแรกเป็นฝายครัวเรือนก่อนนำโดยพ่ออีซึ่งเป็นพ่อของพ่อจ่อง ที่สืบทอดและพัฒนาการสร้างฝายมาเป็นฝายไม้ และหินตามลำดับ ที่จะมาร่วมกันสร้างเป็นฝายที่ช่วยกัน ใช้เวลาทำนานมากจนจำไม่ได้ว่าเท่าไร เพราะทั้งขุดดินมากั้นเป็นฝาย และพ่ออียังพาขุดคลองพอเป็นรูปเป็นรอยอีก เพื่อให้สามารถส่งน้ำไปถึงที่นาได้" ดังนั้นจึงเห็นได้ชัดเจนว่า พ่ออี เป็นผู้นำความคิดเรื่องการสร้างฝายคนแรกของหมู่บ้าน กรณีพ่อจ่องที่พัฒนาความรู้พาชาวบ้านที่ทำกินในพื้นที่ใกล้เคียงกันแล้วพยายามใช้ความรู้ซึ่งเป็นการเรียนรู้กับคนรุ่นก่อน และกำหนดพื้นที่ขุดคลองส่งน้ำสำหรับฝายบ้านเพื่อให้ไปถึงที่นาลึก 12 ศอก ทั้งนี้เพราะไม่มีเงินจ้างคนขุด พ่อจ่องเล่าว่า "จากศาลปู่มาประมาณ 100 กว่าเมตร ขุดยากมาก ไม่มีรถตัก ถนนก็ยังไม่ตัด "เมื่อฝายก่อสร้างเสร็จถึงฤดูน้ำหลาก ฝายก็ขาดตึม" หรือฝายพังนั่นเอง ฝายที่ชาวบ้านร่วมแรง ร่วมใจกันขุดดินกั้นลำห้วยพังลงไปต่อหน้าต่อตา ช่วงที่เป็นฝายดินจึงไม่สามารถใช้ประโยชน์ หรือรับน้ำได้ ในช่วงนั้น ชาวบ้านที่ทำข้าวไร่ก็กลับไปทำข้าวไร่เหมือนเดิม

ฝายดินในยุคแรกๆ ที่ก่อสร้างเป็นฝายที่สร้างในระดับครัวเรือน ที่ใช้น้ำในหมู่ญาติในตระกูลเดียวกันเป็นหลัก และเป็นฝายที่มีขนาดเล็ก จึงจะได้ผลและทำง่ายๆ แต่จะต้องมีการปรับปรุง ซ่อมแซมกันทุกปี แต่ก็เป็นความต้องการที่ชาวบ้านจะทำเนื่องจากการทำนา

เพียงเพื่อให้ข้าวพอกินเท่านั้น และในอดีตน้ำท่าก็อุดมสมบูรณ์ ทั้งนี้ส่วนหนึ่งก็เกี่ยวข้องกับการจำแนกขนาดของฝายที่สอดคล้องกับสภาพลำห้วย และการพิจารณาถึงขนาดพื้นที่ทำกินซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับปริมาณน้ำที่ใช้ทำให้ฝายดินที่วัสดุหาง่าย การทำก็อาศัยความเข้าใจความหลากหลายและคุณสมบัติของดินเป็นสำคัญ และอีกบทพิสูจน์หนึ่งว่าการทำฝายดินหากทำกั้นลำห้วยขนาดกว้าง นั่นหมายถึงฝายขนาดใหญ่ ทำแล้วก็ไม่สามารถต้านทานความแรงของน้ำได้ ดังเช่น กรณีการสร้างฝายบ้านในช่วงแรกที่ทำเป็นฝายดิน โดยมี"คนต้นคิด" ที่ใช้คำนี้ได้เนื่องจากพ่อจ่องเคียงบ่า เคียงไหล่กับพ่อตั้งแต่การทำมาหากิน จนถึงการสร้างฝาย เรียนรู้ผ่านวิถีชีวิตที่ชาวบ้านคนหนึ่งมีกับสายน้ำ"ลำห้วยสังขะยวน"ตั้งแต่อดีตจากคนรุ่นปู่ รุ่นพ่อ เข้าใจความสำคัญของทรัพยากรป่า ดิน น้ำทั้งระบบ ไม่ว่าจะเกี่ยวต้นน้ำ ความแรงของน้ำ ระบบนิเวศแหล่งน้ำที่หลากหลายของลำห้วยหรือศักยภาพการใช้ประโยชน์จากลำห้วย รวมทั้งการได้พูดคุยกับเพื่อนบ้านในหมู่บ้านเดียวกันที่มีที่นาใกล้ๆ กันอีกครั้ง ทำให้เกิดความสนใจอยากจะทำฝายอีกครั้ง ซึ่งนั่นก็หมายถึงภาคปฏิบัติการการก่อสร้างฝายไม้ที่จะเกิดขึ้นอีกเป็นแห่งที่สองหลังจากที่ฝายผาข้าวหลามเคยทำมาก่อน โดยอาศัยความรู้จากภายในหรือคนใน แต่ฝายไม้ในครั้งนี้เป็นการผสมผสานความรู้ทั้งภายในและภายนอกซึ่งพัฒนามาจากความสัมพันธ์และกลายเป็นเครือข่ายความรู้ที่สำคัญที่จะกล่าวถึงต่อไป

หากจากกล่าวถึงความพยายามในการก่อสร้างที่ชาวบ้านได้ทุ่มแรงกาย แรงใจ ลงไปในครั้งนั้นประเมินค่าไม่ได้จริงๆ พ่อจ่องกล่าวว่า "สิ่งสำคัญที่ได้เรียนรู้จากฝายดิน เกิดมีคลองเป็นรูปเป็นรอยไว้แล้วทำให้เห็นว่าถึงแม้วันนี้ฝายดินไม่ได้ผล แต่คนรุ่นลูกหลายคนก็ได้เรียนรู้ถึงความพยายาม อดทน เกิดเป็นความเชื่อถือศรัทธา ในความมุ่งมั่นกับคนกลุ่มพ่อนี่ หล่ะ" ซึ่งพิจารณาได้จากการสอบถามจากคนรุ่นปัจจุบันที่เป็นลูกๆ หลานหลายคนกล่าวว่า "เมื่อคิดทบทวนดูแล้วคนแต่ก่อนเขาไม่สอนตรงๆ แต่จะทำให้ดูเป็นตัวอย่างเลย มันก็เลยเข้าใจง่าย" และหากพิจารณาจากการพูดคุยกับผู้ใช้น้ำที่เป็นคนรุ่นลูกรุ่นหลาน หลายคนจดจำภาพที่มีคนรุ่นปู่ รุ่นพ่อ รุ่นตา ขุดดินทำฝาย โดยที่นาย และเพื่อนๆ กล่าวถึงว่า "คนรุ่นก่อนทำฝายใช้แรงมาก ต้องต่อสู้หลาย ขุดดินก็ขุดยาก ไม่มีเครื่องไม้เครื่องมือช่วยเหมือนสมัยนี้ ก็ยังทำกันได้" ความเชื่อถือ ศรัทธาจึงมีมาแต่อดีตถึงปัจจุบันไม่เสื่อมคลาย โดยเฉพาะกลุ่มลูกหลานที่ส่วนใหญ่ก็ยังประกอบอาชีพตามวิถีเดิมคือการทำนา ณ หมู่บ้านแห่งนี้

(3) การก่อสร้าง"ฝายหินภูเขา" หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกสั้นๆ ว่า "ฝายหิน" เป็นภาคปฏิบัติการสร้างฝายที่มีการปรับประยุกต์การสร้างฝายจากโครงสร้างเดิม

ก. ขั้นเตรียมการ ซึ่งต่างจากการสร้างฝายที่ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้นก็คือ มีการเตรียมเรื่องคนที่จะช่วยกันก่อสร้าง ซึ่งก็เป็นกลุ่มคนชุดเดิมที่ลงแรงกันสร้างฝายไม้ ดัง

ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นแล้วว่าแต่ละคนมีทักษะอะไรบ้าง ซึ่งในครั้งนี้ส่วนสำคัญก็คือ ต้องเตรียมวัตถุดิบที่สำคัญคือ หินภูเขา และปูนซิเมนต์ ซึ่งในครั้งนี้จะต้องเป็นวัสดุหลักสำคัญในการสร้างฝาย และนั่นก็หมายถึง ทุน หรือเงินที่จะต้องมีเนื่องจากวัสดุที่ใช้ก็คือปูนซิเมนต์ซึ่งทำเองไม่ได้ ในส่วนของวัสดุที่จะต้องเตรียมพร้อมและจะต้องอาศัยแรงกายจากเพื่อนๆ สมาชิกผู้ร่วมก่อสร้างด้วยกันก็คือ การไปทุบหินบนภูเขา โดยชาวบ้านเลือกเอาภูเขาใกล้ๆ บ้าน ซึ่งก้อนหินที่ใช้ก็มีขนาดแตกต่างกันออกไป ทั้งขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก โดยเฉพาะหินก้อนใหญ่ที่จะต้องนำมาเป็นคานแทนไม้หมอน และหลักยึดที่เคยใช้ไม้ก็ปรับเปลี่ยนมาเป็นการใช้ปูนซิเมนต์มาเชื่อมประสานหินระหว่างก้อนให้สามารถกั้นเป็นฝาย มีขนาดสูงประมาณ 12 เมตร ยาว 40 เมตร เท่ากับช่วงที่ทำฝายไม้ เนื่องจากทำในบริเวณเดิม การเตรียมการดังกล่าวใช้แรงงานในครัวเรือน ซึ่งเป็นสมาชิกของผู้นำสร้างฝายทั้ง 6 ครัวเรือนหลักๆ ที่ได้กล่าวถึงตั้งแต่ช่วงสร้างฝายดิน มาช่วยกัน ทั้งทุบ ตีหิน โดยเครื่องไม้เครื่องมือสมัยก่อนก็มีเพียง ฆ้อน เท่านั้นที่จะช่วยได้ ดังนั้นเพื่อให้การทุบ ตีหิน ทำได้ง่ายขึ้น ชาวบ้านจึงมีการก่อไฟเผาเพื่อให้การทุบหินโดยเฉพาะให้เป็นก้อนเล็กก้อนน้อยทำได้ง่ายมากขึ้น

ข. ขั้นดำเนินการก่อสร้าง โดยที่วิธีการก่อสร้างฝายหินภูเขา ฝายหินภูเขาในจุดเดิม ขนาดเท่าเดิม แต่วัสดุเปลี่ยนไป ซึ่งแต่เดิมเคยทำฝายดินก็ใช้วัสดุดินเป็นหลัก ฝายไม้ก็ใช้ไม้เป็นหลัก พอมาถึงฝายหินก็ใช้หินภูเขาเป็นหลักเช่นกัน โดยนายบุญ ตู้เงิน ซึ่งเป็นลูกเขยคนโต และผู้นำคนสำคัญอีกคนหนึ่งและเป็นผู้ที่ทำการทุบหินในงานก่อสร้างฝาย เล่าว่า "บัดนี้เฮาก็มาทุบหิน เอาปูนลง เอาหินจากภูบ้านเฮานี่หล่ะ ทุบแถวศาลเก่า ก้อนไหนใหญ่มาก ก็จะดังไฟก่อนแล้วเอาฆ้อนปอนทุบแตกไม่เหลือ เหงื่อออกวันละหลายคุถัง" โดยจะนำหินก้อนที่ช่วยกันทุบจนแตกผสมปูนเทลาดพื้นหน้าฝายกว้างประมาณ 5 เมตร ก่อปูนหลังฝาย บริเวณสันฝายเอาหินก้อนใหญ่วาง เทปูนลาดยึดไว้ทำเป็นชั้นๆ จนได้ขนาด พอๆ กับลำห้วย " นายบุญ เล่าพร้อมด้วยหน้าเปื้อนรอยยิ้ม ที่แสดงถึงความภาคภูมิใจในงานที่ตนถนัด และเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างฝาย ดังแสดงในภาพที่ 16

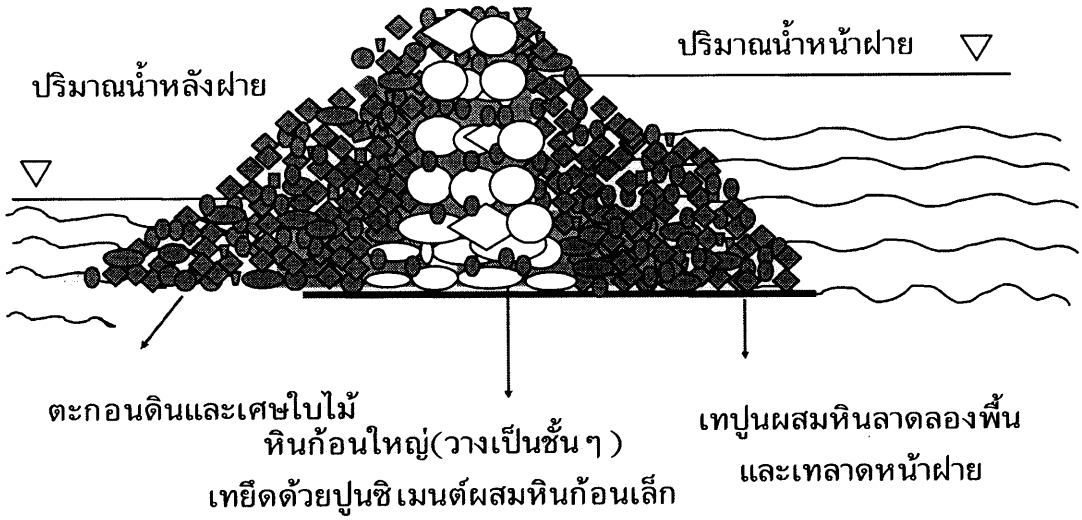

ภาพที่ 16 แสดงภาพตัดกลางฝายหินภูเขาที่สร้างในช่วงปี พ.ศ. 2518

ค. ขั้นติดตามผล เพื่อติดตามความสำเร็จจากการสร้างฝายหินภูเขา ซึ่งสำหรับชาวบ้านแล้ว ฝายหินเป็นเสมือนเกียรติบัตรแห่งความสำเร็จของการก่อสร้างของกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้าน เนื่องจากเป็นครั้งแรกของฝายบ้านที่สร้างฝายสำเร็จ โดยเมื่อถึงฤดูน้ำหลากก็เริ่มกักเก็บน้ำไว้ได้ รวมทั้งเป็นฝายหินภูเขาแห่งแรกของหมู่บ้าน หากนับรวมประสบการณ์ในการสร้างฝายทั้งหมดของหมู่บ้านนี้ ฝายนี้ก็น่าจะเป็นบทสรุปในการเรียนรู้ของชาวบ้านได้ว่า มีความรู้หากไม่ลงมือทำก็คงไม่สำเร็จ ฝายหินภูเขาจึงเป็นความหวังใหม่ในการใช้น้ำที่ได้เริ่มต้นขึ้นอีกครั้ง จากการพูดคุยกับผู้ใช้น้ำฝายบ้านซึ่งเป็นฝายที่มีพัฒนาการในการสร้างฝายมาทุกรูปแบบ ทุกคนที่ไปเฝ้ามองความสำเร็จในช่วงที่จะถึงฤดูทำนาในเดือน 6 เมื่อน้ำมา ต่างพูดกันเป็นเสียงเดียวกันว่า "เอ้า เอ้า น้ำไล่มาเลย" ในปีนั้นฝายใช้การได้ ได้ทำนาดำในพื้นที่บริเวณนาใต้บ้านทั้ง 6 ครัวเรือน ซึ่งประกอบด้วย ครัวเรือนของพ่อจ่อง โตภูเขียว พ่อหลง อิ่มมั่น พ่อสา ขวานหลาย พ่อบุญตู้เงิน พ่ออิฐ สีสวัสดิ์ และพ่อกัญหา แถวบุญตา ในระหว่างนั้นชาวบ้านคนอื่นทั้งที่มีที่ทำกินบริเวณนั้น และบริเวณอื่นๆ ทั้งเหนือบ้าน และใต้บ้าน ก็เกิดความสนใจ และเห็นเขารับน้ำมาทำนาได้คนก็ทยอยกันเข้าเป็นสมาชิกฝาย ช่วงเวลานี้เองทำให้เกิดการปรับวิธีการจัดการ กล่าวคือ เริ่มมีการรับสมาชิกกลุ่ม เมื่อผู้ใช้น้ำหลากหลายครัวเรือนมากขึ้น ก็เริ่มมีการกำหนดกฎเกณฑ์เรื่องการแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า ขวบน้ำ เพื่อป้องกันการขัดแย้งจากการใช้น้ำร่วมกัน อีกทั้งได้มีการขุดคลอง

ส่งน้ำเพิ่มต่อไปเรื่อยๆ กระจายส่งน้ำไปยังสมาชิกครัวเรือนต่างให้ทั่วถึง วิธีการนำน้ำมาใช้ในช่วงแรกๆ ไม่ลำบากแต่อย่างใด เนื่องจากน้ำอุดมสมบูรณ์ ใครอยากเปิดใช้เวลาไหนก็ตามใจชอบ ไม่ต้องมีการกำหนดกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำแต่อย่างใด แต่ฝายก็ต้องซ่อมแซมทุกปีเพื่อให้สามารถรับน้ำได้

การเรียนรู้ระหว่างฝายเริ่มเกิดขึ้น กล่าวคือ ในระหว่างนั้นฝายห้วยหม้อแตกก็ได้เกิดสร้างขึ้น ประมาณปลายปี พ.ศ. 2518 ฝายนี้พ่อจ่องเป็นคนช่างวางแผนจัดการและมองเห็นว่าเป็นฝายขนาดเล็ก ในการวางแผนก็พิจารณาถึงพื้นที่รับน้ำ ดูพื้นที่ที่จะสร้างฝายให้เป็นบริเวณที่เป็นจุดสูงสุด เนื่องจากโดยลักษณะพื้นที่ทำกินของพื้นที่แห่งนี้ที่ทำกินอยู่สูงกว่าลำห้วย ฝายนี้เมื่อสร้างเสร็จก็ใช้การได้ในปี พ.ศ. 2519 มีกระบวนการที่สำคัญที่ไม่อาจละเลยคือ ก่อนที่จะขุดดินสร้างฝายจะมีการบอกกล่าวซึ่งชาวบ้านเชื่อว่ามีผีน้ำ หรือผีฝาย ได้มีการตั้งศาลอย่างง่ายๆ ขึ้นเพื่อบูชาบอกกล่าวให้การก่อสร้างสำเร็จ และให้ผีฝายช่วยดูแลให้รับน้ำทำนาได้ สาเหตุที่ฝายนี้มีการสร้างศาลไว้ที่หน้าฝายนั้น พ่อเที่ยงเล่าว่า "ผืนดิน ผืนป่า ผืนน้ำทุกๆ ที่มีผีดูแล ฝายบ้านเขามีศาลปู่อยู่แล้ว แต่ฝายนี้ยังไม่มีศาลตั้งไว้บูชา ในเมื่อบอกกล่าวก็ต้องตั้งศาลเรียกผีฝายมาสิงสถิต จะได้ช่วยให้การสร้างฝายสำเร็จ และดูแลให้น้ำท่าดี" ทุกปีก็จะมีการเลี้ยงผีฝาย ซึ่งเลี้ยงแยกต่างหากจากผีเจ้าบ้าน เพราะมีความเชื่อว่าเป็นผีคนละตัวกัน แต่ก็ไปเลี้ยงทั้งสองที่ ไม่เคยขาด เฉพาะในการเลี้ยงผีฝายครัวเรือนที่ใช้น้ำซึ่งเป็นเครือญาติกัน ก็จะหมุนเวียนกันไปเลี้ยง ความเชื่อดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนที่มีต่อธรรมชาติ ทั้งให้คุณค่าทางใจที่จะทำให้เกิดความพยายามในการก่อสร้างฝายให้สำเร็จอีกด้วย อีกทั้งความเชื่อดังกล่าวยังสืบทอดมาถึงคนรุ่นปัจจุบัน

ขณะเดียวกันฝายนาเหนือก็มีการปรับปรุงจากเดิมเป็นฝายดิน ก็มีการปรับเปลี่ยนเป็นฝายหินผสมคอนกรีต ประมาณปี พ.ศ.2518-2519 ฝายที่สร้างสูง 3 เมตร กว้าง 10 เมตร ปัจจุบัน สูง 10 เมตรยาว 15 เมตร ส่วนฝายบ้านในช่วงที่เป็นฝายหินภูเขาสภาพฝายบ้านในปัจจุบันได้มีการปรับปรุงซ่อมแซมกันทุกปี ซึ่งฝายนาเหนือก็มีสภาพเช่นเดียวกัน สาเหตุมาจากน้ำไหลเซาะอย่างแรง ดังนั้นในแต่ละปีจึงต้องมีการซ่อมแซม ปรับปรุงเรื่อยๆ รวมทั้งเมื่อมีการขยายพื้นที่ทำนาก็จะต้องมีการเพิ่มสันฝายให้มีความสูงมากขึ้น เพื่อจะได้กักเก็บน้ำได้ปริมาณที่มากพอตามการเพิ่มของพื้นที่ทำนาดำ โดยในการซ่อมแซมทุกฝายทำกันเองในกลุ่มผู้ใช้น้ำ เช่น กรณีของฝายบ้านทำมาตั้งแต่ปี 2519 เรื่อยมาทุกปี และฝายนาเหนือ เช่นเดียวกัน ในการซ่อมแซมจะใช้แรงงานชาวบ้านที่เป็นครัวเรือนของผู้ใช้น้ำแต่ละฝายมาร่วมลงแรงกันเป็นหลัก และปี 2523 ฝายบ้านมีสภาพชำรุด กล่าวคือ ฝายชำรุดซึ่งชาวบ้านใช้คำว่า "ฝายขาด" อย่างรุนแรงมากก็ได้มีการประสานไปยังส่วนราชการให้ช่วยเหลือประมาณปี พ.ศ. 2526 การปรับปรุงให้พอใช้การได้ มี

การปรับเปลี่ยนประตูเปิดปิดน้ำตามระบบของชลประทาน ซึ่งในอดีตเป็นเพียงคันดิน แล้วเปิดช่องทางเดินของน้ำตามความเหมาะสมของความต้องการใช้น้ำ และปริมาณน้ำต้นทุนในฝายที่มีอยู่ การปรับเปลี่ยนเนื่องจากได้รับงบจากทางราชการก็ได้มีการปรับปรุงตามรูปแบบราชการบางส่วน เพื่อความสะดวกในการเปิดปิดน้ำ ผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบันชาวบ้านผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านนายก้าว โถปั้น เล่าเชิงเปรียบเทียบให้ฟังว่าเกี่ยวกับประตูเปิดปิดน้ำในแบบของทางราชการว่า "เปิดปิดยากหลาย มันขึ้นสนิมแล้ว ไม่เหมือนของเดิมของชาวบ้านถึงแม้จะเป็นคันดิน แต่เราควบคุมมันได้ จะให้กว้างให้น้ำไหลมาก ไหลน้อยก็ทำได้ เปิดปิดก็ง่าย" และบางส่วนได้รับการสนับสนุนจากองค์การนานาชาติแพลนประเทศไทย สนับสนุนด้านงบประมาณส่วนหนึ่งในการปรับปรุงตัวฝายตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 สนับสนุน งบประมาณหลายแสนบาทซื้อวัสดุอุปกรณ์ ใช้แรงงานชาวบ้านในการดำเนินการสร้างฝายปูนซิเมนต์ จึงได้เกิดมีการปรับปรุงฝายครั้งใหญ่ ที่มีสภาพแข็งแรง คงทนในปัจจุบัน" ซึ่งในลายละเอียดจะได้กล่าวถึงในกิจการดูแล ซ่อมแซมฝายต่อไป

ปฏิบัติการการก่อสร้างฝายในแต่ละช่วงเวลาเป็นตัวบ่งบอกถึงสภาพการเรียนรู้ที่สัมพันธ์ทั้งจากภายในและภายนอก ซึ่งจากภายใน การเรียนรู้เกิดจากการใช้ชีวิตของชาวบ้านที่สัมพันธ์กับฐานทรัพยากร โดยเฉพาะในด้านแหล่งน้ำที่ไหลผ่านหมู่บ้าน ลำห้วยแห่งนี้ไม่สามารถกักเก็บไว้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย แต่ก็ไม่ได้เกิดปฏิบัติการในการสร้างฝายแต่อย่างไร เมื่อถึงช่วงที่จำนวนผู้คนในหมู่บ้านเริ่มมีมากขึ้น ชาวบ้านเริ่มต้องคิดหาวิธีที่จะทำให้ข้าวมีพอกิน รวมทั้งเมื่อสภาพทรัพยากรเปลี่ยนไป การทำข้าวไร่ก็ทำค่อนข้างลำบาก และส่วนหนึ่งก็เกี่ยวข้องกับแนวคิดที่สำคัญที่ชาวบ้านกล่าวถึงคือ "มีน้ำก็มีข้าวกิน" ทำให้เกิดการก่อสร้างฝายขึ้น และฝายดินก็เป็นรูปแบบฝายที่เกิดก่อน เพราะการลงทุนน้อย และเกี่ยวข้องกับการพิจารณาทรัพยากรที่มีอยู่ใกล้ตัวที่สุด จากนั้นก็ค่อยๆ มาดูเรื่องคุณสมบัติที่จะทำให้สามารถกักเก็บน้ำได้ โดยที่การพิจารณาสภาพดินบริเวณห้วยสังขะยวนบริเวณที่สร้างฝายบ้านนั้นมีความหลากหลาย มีทั้งดินร่วน ดินทราย ดินเหนียว การพิจารณาเรื่องดินเป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้เกิดความเชื่อมั่นที่สำคัญที่ว่าฝายนี้จะต้องสามารถรับน้ำได้ ซึ่งพ่อจ่องซึ่งเป็นผู้รู้ ยังเปรียบเทียบให้ฟังว่า "ดูจากคันนา ยิ่งนานดินก็ยิ่งแน่นน้ำในนาก็ไม่ได้ไหลไปไหน ฝายก็น่าจะสร้างได้เหมือนกัน แต่ต้องทำให้มีขนาดใหญ่กว่าเท่านั้น" พ่ออี โตภูเขียว พาลูกๆ ทำฝาย และครัวเรือนทำกินในบริเวณใกล้ๆ กันที่สนใจทำฝายดิน ฝายดินจึงเริ่มก่อสร้าง อาจกล่าวได้ว่า การปรับประยุกต์องค์ความรู้ในการก่อสร้างฝายของชาวบ้านนั้นประกอบด้วย ความรู้ในเชิงเทคนิคการก่อสร้าง เป็นการปรับใช้ความรู้ที่มีอยู่ภายในและมีองค์ความรู้ฝังอยู่กับตัวคนที่ผ่านประสบการณ์การใช้ชีวิตมายาวนาน ซึ่งความรู้ภายในนั้นเกี่ยวข้องทั้งในด้านกายภาพและชีวภาพ นำไปสู่ความพร้อมที่จะก่อสร้างฝาย ซึ่งถือว่าทุนเดิมที่

ชาวบ้านมีอยู่ เพื่อจะทำให้ฝายก่อสร้างสำเร็จสามารถปล่อยน้ำไปสู่พื้นที่ทำกินได้อย่างทั่วถึง ส่วนการเรียนรู้จากภายนอก ปฏิบัติการสร้างฝาย เริ่มตั้งแต่ ฝายไม้ ฝายหินภูเขา และฝายปูนในปัจจุบัน เป็นรูปธรรมที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัยและการรุกคืบของภายนอกที่ค่อยๆ เข้ามามีบทบาทสำคัญในการนำความเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะในด้านเทคโนโลยี ซึ่งภายใต้ฝายประเภทต่างๆ ที่มีในปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงการปรับ ประยุกต์ความรู้ในการก่อสร้างที่เป็นไปตามความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย ชาวบ้านมีการปรับตัวในด้านเทคโนโลยีที่ใช้ เพื่อให้มีความเหมาะสมสอดคล้องทั้งต่อระบบนิเวศแหล่งน้ำโดยรวม แต่สิ่งสำคัญคือชาวบ้านมีการนำความรู้จากประสบการเดิมที่ได้เรียนรู้จากคนรุ่นก่อน มาผสมผสานกับความรู้จากภายนอกที่เรียนรู้จากลักษณะความสัมพันธ์ของเพื่อนบ้านที่ได้ไปดู ไปเห็น ไปคุยแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน เพียงแต่มีการปรับในเรื่องวัสดุหลักที่ใช้ก่อสร้าง และการปรับรูปแบบบางส่วนเท่านั้น ฝายในหมู่บ้านแห่งนี้จึงมีความหลากหลาย และปรับตัวไปตามความจำเป็นในการที่จะให้ฝายสามารถกักเก็บน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ได้ และในด้านการก่อสร้างฝายยังสัมพันธ์กับการจำแนกประเภทฝาย และสภาพของทรัพยากรต่างๆ และสภาพของระบบนิเวศโดยเฉพาะทรัพยากรดิน น้ำ ป่าในแต่ละช่วงเวลา รวมทั้งความรู้ที่มีอยู่ในแต่ละช่วง

การสร้างด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่กลับเพิ่มในเรื่องของการลงทุนและเกิดการพึ่งพาภายนอกมากขึ้น อีกทั้งในการซ่อมแซมก็พบว่าต้องมีการลงเงินมากกว่าการลงแรง แต่อย่างไรก็ตามต้องยอมรับว่าชาวบ้านต้องปรับตัวในเรื่องการพัฒนาความรู้ให้มีความเหมาะสม การนำความรู้มาใช้จึงมีลักษณะที่ผสมผสานองค์ความรู้มากกว่าจะปรับเปลี่ยนทั้งระบบ การจัดการความรู้ของชาวบ้านที่ไม่ได้ติดยึดความรู้ใหม่ที่จะเข้ามา แต่จะเปิดรับความรู้ และมีความฉลาดพอที่จะเลือก ขณะเดียวกันในการจัดการเพื่อใช้น้ำร่วมกันก็ยังคงยืนหยัดวิธีการจัดการโดยชาวบ้าน สร้างเสริมให้การเรียนรู้ของชาวบ้านจึงยังมีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ผนวกกับการเรียนรู้ธรรมชาติดิน น้ำ ป่า ที่ได้ถูกนำมาพูดคุยกันมากขึ้น เนื่องจากเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ขาด สิ่งที่ชาวบ้านได้เรียนรู้มากกว่าทักษะในการก่อสร้างก็คือผลที่เกิดขึ้นทั้งด้านบวก ด้านลบ กระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านจึงมีการจัดปรับความรู้เพิ่มเติมให้มากขึ้น เนื่องจากพบปัญหาจากการสร้างฝายในอดีตพังใช้การไม่ได้ การขวานขวายหาความรู้ใหม่ก็เกิดขึ้น โดยผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แนบแน่นวิธีการหาความรู้ก็ต้องไปเห็นด้วยตา มีการพูดคุยแลกเปลี่ยน แล้วนำมาปรับใช้ในพื้นที่ ฝายบ้านกลับเป็นต้นแบบของกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญ รวมทั้งประตูแห่งการเรียนรู้ที่มีลักษณะของการผลสมผสานความรู้จากภายนอกโดยไม่สูญเสียความเป็นตัวตนของชาวบ้านในการจัดการในแต่ละช่วงเวลา ตราบจนถึงปัจจุบัน

ภายใต้ระบบการเรียนรู้และการใช้ประโยชน์ในการจัดการน้ำที่สะท้อนผ่านรูปธรรมของการก่อสร้างฝายดังที่ได้กล่าวถึง มีนัยยะที่ไปในทางเดียวกันกับจันทร์ติ๊บ ฟูเฟื่อง (2546) เป็นนักวิจัยชาวบ้านที่เป็นชาวประมงได้ศึกษารวบรวมข้อมูล องค์ความรู้ภูมิปัญญาในการทำประมง มีข้อค้นพบที่มีมิติมุมมองเกี่ยวกับการจัดการน้ำที่สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างในการจัดการทรัพยากรน้ำในอดีตที่ทุกคนมีสิทธิ์ใช้และมีการดูแล รวมทั้งยังเกี่ยวโยงกับวิถีชีวิต ความเชื่อเรื่องสันพระธาติ ความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นสิ่งที่กำกับพฤติกรรมและความสัมพันธ์ของชาวบ้านรอบๆ กว๊านพะเยา ทำให้เกิดสำนึกร่วม และก่อเกิดความร่วมมือและช่วยเหลือกัน แต่ปัจจุบันการเข้ามาจัดการโดยรัฐ รัฐเข้ามาสร้างประตูระบายน้ำ ระบบองค์กรชลประทานเหมืองฝายที่เคยมีหายไป จึงได้มีข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อภาครัฐในแนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำร่วมกัน โดยชี้ให้เห็นความสำคัญขององค์ความรู้ที่นำมาใช้เพื่อต่อสู้ต่อรองกับความเปลี่ยนแปลง และยืนยันแนวทางการจัดการน้ำตามวิถีชาวบ้านซึ่งยังผลสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนมากกว่า โดยที่บ้านวังสวาบใช้องค์ความรู้ และรูปธรรมของการก่อสร้างฝายในอดีตเป็นเงื่อนไขในการต่อรองเพื่อขอสนับสนุนงบประมาณจากแหล่งต่างๆ แต่ก็ยังไม่สูญเสียอำนาจในการจัดการตามแบบชาวบ้าน ส่วนการจัดการน้ำกว๊านพะเยา ก็ใช้องค์ความรู้ในการต่อสู้ต่อรองเรียกร้องให้เกิดการมีส่วนร่วมและเห็นความสำคัญขององค์ความรู้เป็นฐานสำคัญในการจัดการทรัพยากร อีกทั้งมีความเข้าใจความหลากหลาย และตระหนักถึงการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนอย่างแท้จริง มากกว่าจะถูกกำหนดแนวทางการจัดการจากส่วนกลางอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับที่บุญเกิด วงษ์ชัย (2536) พบว่า ในด้านการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กให้ประสบผลสำเร็จได้ นั้น ปัจจัยสนับสนุนคือ ทางด้านกายภาพ โครงสร้างทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับสภาพทางเศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับการสื่อสาร ผู้นำ องค์กร ผู้ใช้น้ำและการสนับสนุนขององค์กรรัฐ ภายใต้การมีส่วนร่วมของสมาชิกผู้ใช้น้ำในชุมชน รวมทั้งยังสวนทางกับข้อค้นพบของ พระมหาสุนทร ปัญญะพงษ์ (2545) ที่ได้ศึกษาการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขององค์กรชุมชน มีข้อค้นพบอีกด้านหนึ่งเกี่ยวการทำงานของกลุ่มองค์กรชุมชนนั้นแม้ว่ากลุ่มผู้นำจะมีความเข้มแข็งและสามารถรวมพลังจัดตั้งกลุ่มได้ แต่การทำงานกระจุกตัวอยู่เฉพาะกลุ่มเครือญาติของผู้นำ จึงทำให้การเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่าเทียมกันและเกิดการแย่งชิงผลประโยชน ส่งผลให้เกิดความไม่เป็นธรรม และด้วยสภาพของแหล่งน้ำที่ต่างกัน การใช้ประโยชน์ต่างกัน สำหรับผู้ใช้น้ำบ้านวังสวาบในปัจจุบัน ความเป็นเครือญาติกลับส่งผลให้เกิดความหลากหลายในการจัดการน้ำ ที่มีลักษณะของความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติเป็นฐานสำคัญที่ช่วยเชื่อมร้อยการจัดการโดยชาวบ้านเป็นหลัก ระบบดังกล่าวไม่ได้ทำให้เกิดการเอาเปรียบทั้งในทางรูปธรรม และนามธรรม เนื่องจากทุกอย่างเป็นความยินยอมพร้อมใจที่ถือ

ปฏิบัติ และกำหนดภายใต้กลุ่มผู้ใช้น้ำที่คิดร่วมกัน สภาวการณ์ดังกล่าวอาจเป็นแนวทางการจัดการน้ำที่ยังคงมีอยู่ แต่จากกระแสความเปลี่ยนแปลง และระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันที่มีลักษณะมุ่งสร้างรายได้ จนลืมนึกถึงเพื่อนบ้าน ฐานทรัพยากรที่สำคัญ ทำให้เกิดการเอาเปรียบกันมากขึ้น ภาวการณ์ดังกล่าวจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยตอกย้ำให้เราทราบว่า แนวทางการจัดการน้ำลักษณะใดจึงจะสามารถนำพาให้ชุมชนยั่งยืนในทุกๆ

จากอดีตถึงปัจจุบันกลุ่มผู้ใช้น้ำภายในชุมชนแสดงให้เห็นความเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ภายในที่ช่วยในการถ่ายทอดความรู้ระหว่างฝาย ผ่านการพูดคุยกันที่พื้นที่จริง กล่าวคือ โดยมีคนต้นคิดสำคัญที่เป็นผู้นำในการถ่ายทอดคือ นายจ่อง โตภูเขียว ซึ่งเป็นผู้นำที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในด้านที่สำคัญๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการจัดการน้ำในรูปแบบฝาย โดยตัวพ่อจ่องเองก็มีการสะสมประสบการณ์ ที่ผ่านมาจะต้องไปดูพื้นที่จริง เนื่องจากในการเลือกพื้นที่นั้นยังต้องพิจารณาเงื่อนไขอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้นแล้ว เพื่อให้สามารถรับน้ำได้ จึงพบว่าในปัจจุบันเมื่อมีการถามถึงการเลือกพื้นที่ก่อสร้างฝาย ผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ก็จะสามารถบอกได้ภายใต้บริบทของพื้นที่ที่ตนเองได้เรียนรู้ แต่ในแง่หลักการไม่ต่างกัน กล่าวคือ มีการพิจารณาระบบนิเวศแหล่งน้ำ ลำห้วยที่สัมพันธ์กับพื้นที่ทำกินที่จะสามารถผันน้ำมาได้เป็นสำคัญ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเป็นระบบการพึ่งพากันภายใต้วิถีชาวบ้านที่พึ่งพา ช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างแท้จริง

การที่ไปเห็นว่าทำได้ และได้ใช้น้ำจริงๆ ได้รู้อย่างเข้าใจแล้ว ยังเกี่ยวข้องกับการให้กำลังใจ เป็นข้อเตือนสติที่สำคัญ สามารถสร้างให้เกิดขวัญ กำลังใจ แต่ทุกกระบวนการนั้นจะไม่ละทิ้งการเรียนรู้ที่ผสมผสานระหว่างประสบการณ์การใช้ชีวิตอยู่กับธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า กับประสบการณ์การเรียนรู้ในเชิงทักษะ เทคนิค และการได้เห็นภาคปฏิบัติการการสร้างฝายในรูปแบบต่างๆ ทั้งในและนอกชุมชน ล้วนมีส่วนทำให้การสร้างฝายประสบผลสำเร็จ และใช้การได้ และบรรลุเป้าหมายที่สำคัญคือ การได้ทำนาดำในพื้นที่ต่างๆ นี่เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การจัดการน้ำโดยชาวบ้านยังคงอยู่ แม้รูปแบบฝายจะเปลี่ยนแปลงไปเช่นไรก็ตาม ทั้งนี้ส่วนหนึ่งมาจาก ฝายหมู่บ้านนี้เริ่มต้นจากความคิด ความรู้ระหว่างชาวบ้านซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ แต่สร้างให้เกิดความชัดเจนทั้งในด้านแนวคิด ความรู้ความเข้าใจในการจัดการน้ำในรูปแบบดังกล่าวได้เป็นอย่างดี และสิ่งเชื่อมประสานให้กลุ่มผู้ใช้น้ำสามารถร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ และมีการแบ่งปันน้ำกันอย่างเป็นธรรมส่วนหนึ่งก็ยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับความเชื่องเรื่องผี ซึ่งจะนำเสนอในรายละเอียดต่อไป

4) วิธีการนำน้ำจากฝายมาใช้ประโยชน์

เทคนิควิธีในการนำน้ำจากฝายมาใช้ประโยชน์ของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ของบ้านวังสวาบนั้นอาจกล่าวได้ว่าภายใต้ระบบการกระจายน้ำหรือการแบ่งปันน้ำ ยังคงพบว่ามีความหลากหลาย กล่าวคือ ยังคงมีการใช้วิธีดั้งเดิม ไม่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่แต่อย่างใด กับอีกลักษณะหนึ่งมีความผสมผสานระหว่างวิธีแบบดั้งเดิม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งพบที่ฝายห้วยกกคูณเพียงแห่งเดียว ทั้งนี้ภายใต้เงื่อนไขที่แตกต่างจากกลุ่มอื่นก็คือ ฝายดังกล่าวมีกิจกรรมการปลูกพืชที่หลากหลาย ทั้งทำนาดำ พืชผักสวนครัวเพื่อขาย และปลูกไม้ผลชนิดต่างๆ ขณะเดียวกันหากพิจารณาในภาพรวมของระบบในการนำน้ำจากฝายมาใช้ ยังคงฐานความรู้จากภูมิปัญญาดั้งเดิมเป็นสำคัญ ดังแสดงในภาพที่ 17

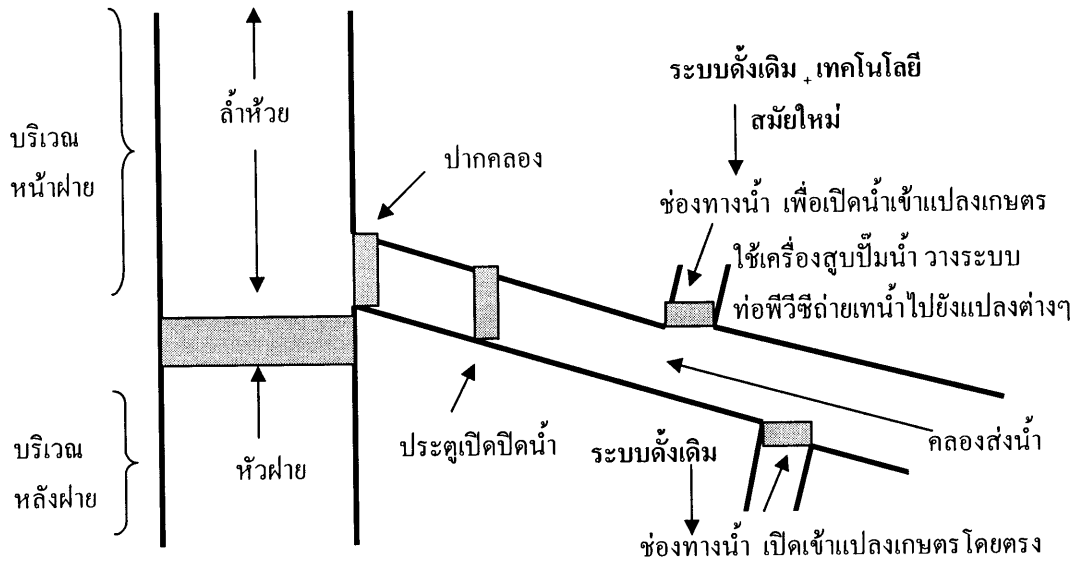

ภาพที่ 17 แผนผังแสดงภาพรวมของระบบการนำน้ำจากฝายมาใช้ประโยชน์

จากภาพที่ 17 วิธีการกระจายน้ำโดยคลองส่งน้ำซึ่งเปิดจากตัวคลองโดยช่องทางน้ำสู่แปลงเกษตรทั้งโดยตรง และบางส่วนก็มีเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย มีการถ่ายเทน้ำไปสู่แปลงอื่นๆ จนพอเพียง ความรู้ในการจัดการดังกล่าว ชาวบ้านมีการพัฒนาวิธีการนำน้ำมาใช้ได้อย่างเหมาะสม และสิ่งชาวบ้านต้องพิจารณาในการส่งน้ำทั้งระบบมีความเกี่ยวข้องกับลำห้วยซึ่งเมื่อมีการสร้างฝายกั้นขวางลำห้วย และชาวบ้านมีการพัฒนาระบบวิธีการนำน้ำมาใช้ได้ ก็ทำให้สภาพทางกายภาพของลำห้วยและคลองส่งน้ำที่เคยเข้าใจ หรือที่เคยกล่าวถึง กับมีคำที่เรียกขานหลากหลายเป็นไปตามระบบการนำน้ำมาใช้ กล่าวคือ ชาวบ้านมีการเรียกชื่อ หรือเรียกบริเวณ